

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ – ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

**Γυναίκες στο περιθώριο. Αναπαραστάσεις γυναικείων μορφών
στην πεζογραφία κατά το α΄ ήμισυ του 20ού αιώνα**

Μεταπτυχιακή Διατριβή Ειδίκευσης

Ελισάβετ – Αντωνία Χαντζή

Ιωάννινα, 2020

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	2
Εισαγωγή – Εννοιολόγηση του περιθωρίου	3
1. Γυναικεία σεξουαλικότητα και κοσμική μίανση. Η κανονικοποιητική βία του ηγεμονικού ιδεώδους: Χρήστου Χρηστοβασίλη, «Η Πομπεμένη» (1902)	9
2. Το σώμα της πόρνης, ένα «αθεραπεύτως απολεσθέν σώμα»: Πέτρου Πικρού, «Σα θα γίνουμε άνθρωποι» (1924)	16
3. Γυναικεία σώματα υπό κάθεξη. Το τραύμα της ετεροφυλοφιλικής προσταγής: Ντόρας Ρωζέττη, <i>Η ερωμένη της</i> (1929)	35
4. Η εσωτερίκευση των συλλογικών κωδίκων. Το περιθώριο ως μορφή αυτοτιμωρίας: Γαλάτειας Καζαντζάκη, «Το κρίμα της Φωτεινής» (1929)	45
5. Η «διπλή ηθική» τής πατριαρχικής κοινωνίας: Λιλίκας Νάκου, «Η ξεπάρθηνη» (1932)	51
6. Η φασματώδης υπόσταση του περιθωρίου μέσα στον γάμο: Έλλης Αλεξίου, <i>Λούμπεν</i> (1943)	61
Συμπεράσματα	70
Βιβλιογραφία	76

Ευχαριστίες

Ολοκληρώνοντας με την παρούσα εργασία έναν άκρως εποικοδομητικό σπουδαστικό κύκλο, θα επιθυμούσα να ευχαριστήσω από καρδιάς τον επιβλέποντα της προκείμενης μεταπτυχιακής διατριβής, Καθηγητή κύριο Δημήτρη Καργιώτη, ο οποίος, με την επιστημονική του εμβρίθεια, τις διδακτικές αρετές και, προεχόντως, το πάθος του για τη φιλολογική επιστήμη, κατέστησε την εκπαιδευτική διαδικασία πολλαπλώς ωφέλιμη και τερπνή, εντείνοντας το ενδιαφέρον μου για την κριτική διείσδυση και την επιστημονική έρευνα. Η ακαδημαϊκή παρουσία του και η ακαταπόνητη πνευματική του δραστηριότητα αποτέλεσαν και αποτελούν για εμένα ένα είδος οδηγητικής παρακαταθήκης. Ελάχιστη απόδοση τιμής εκ μέρους μου η ονομαστική αναφορά στον κύριο Αθανάσιο Αγγέλου, που διετέλεσε Αναπληρωτής Καθηγητής. Ο κ. Αγγέλου επαναπροσδιόρισε τον τρόπο σκέψης μου σε ένα ευρύ φάσμα ζητημάτων, διάνοιξε μονοπάτια γόνιμου προβληματισμού και με περιέβαλε με ακλόνητη εμπιστοσύνη, καθ' όλη τη διάρκεια τόσο των προπτυχιακών όσο και των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην κυρία Αθηνά Βογιατζόγλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, για τις διαφωτιστικές συζητήσεις μας, την ενθάρρυνση, καθώς και το αυθεντικό ενδιαφέρον, αναφορικά με την ακαδημαϊκή μου πορεία. Ακόμη, ευχαριστώ τις επιστήθιες φίλες και συναδέλφους Ιωάννα Κολοβού και Ιωάννα Λώλου, οι οποίες, με την οξύνοια, την ευαισθησία και τη διαυγή κρίση τους, στάθηκαν πολύτιμοι αρωγοί σε κάθε μου προσπάθεια, κρατώντας με προσαρτημένη στον στόχο μου.

Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω την απεριόριστη ευγνωμοσύνη μου προς τη μητέρα μου, Αρχοντούλα. Δίχως την ενσυναισθητική της ικανότητα και την αταλάντευτη πίστη της στις ικανότητές μου, η περάτωση της παρούσας εργασίας θα ήταν δυσχερέστατη, αν όχι ανέφικτη.

Εισαγωγή – Εννοιολόγηση του περιθωρίου

Έλκοντας, κατά μία εκδοχή, την ετυμολογική του καταγωγή από το αρχαίο ελληνικό ρήμα *περιθεωρῶ*, το λήμμα *περιθώριο* δηλώνει την από την περιφέρεια θεώρηση ενός ορισμένου κέντρου.¹ Στη νέα ελληνική, ο κοινόχρηστος όρος *περιθώριο* παραπέμπει σε μια κοινωνική περιοχή που συγκροτείται από υποκείμενα των οποίων η δράση προσδιορίζεται ως παραβατική. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, ο όρος πρόκειται να χρησιμοποιηθεί ως διασταλτική και μη μονοσήμαντη έννοια, προκειμένου να δηλώσει την «περιφέρεια» που σχηματίζεται, όταν πρακτικές και λόγοι κεντρικών κανονιστικών εξουσιών αδυνατούν να κανονικοποιήσουν με τις αρχές τους υποκείμενα των οποίων η δράση και το αξιακό σύστημα είναι – για ποικίλους λόγους – διαμορφωμένα κατά τρόπο διαφορετικό. Τη στιγμή που ένας λόγος αναδεικνύεται (και επιβάλλεται) ως κυρίαρχος, κάποιος άλλος, ταυτόχρονα, εξωθείται στον σκιάδη κόσμο του περιθωρίου ως αντίποδας ή ως υπολειμματική, συχνά και ως μιαρή, εκδοχή του.² Έτσι, από την προοπτική των κανονιστικών αρχών, οι αξίες του περιθωρίου λογίζονται ως υποδεέστερες και προορισμένες να παραμείνουν απόβλητες.

Εάν δεχθούμε ότι το φύλο συνιστά πρωταρχικό τρόπο νοσηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας, τότε η χαρτογράφηση του έμφυλου περιθωρίου αναδεικνύεται σε προνομιακό πεδίο διερεύνησης τόσο του συμβολικού τόπου συσσώρευσης εξοστρακισμένων από τους κυρίαρχους λόγους υποκειμένων όσο και των ίδιων των κυρίαρχων ομάδων. Η «φωταγώγηση», δηλαδή, του μισοθέατου, η αφαίρεση του προπετάσματος της αορατότητας, είναι δυνατό να αναδείξει, συμπληρωματικά, πτυχές τού δημόσια ορατού, του κοινώς παραδεδεγμένου. Άλλωστε, όπως η ατομική εμπειρία δε νοείται πέρα και έξω από την αλληλόδραση με τους άλλους

¹ Κατά μία διαφορετική εκδοχή, ο όρος προέρχεται από το αρχαιοελληνικό ρήμα *περιθέω* (= τρέχω γύρω από). Σχετικά με την εννοιολογική διασάφηση του “περιθωρίου”, βλ. Αναστασία Ιωαννίδου, *Έμφυλες ταυτότητες στο περιθώριο. Η περίπτωση της Καλκάντζας* (Διδ. Διατριβή), Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, 2004, σσ. 60-70 και Χαράλαμπος Μαυρίδης, *Κοινωνικός αποκλεισμός και Ιδεολογία. Η συμβολή του κυρίαρχου λόγου στην παρεμπόδιση ανάπτυξης και εφαρμογής στρατηγικών για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού* (Διδ. Διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Θεσσαλονίκη 2005.

² Βλ. σχετικώς David Sibley, *Geographies of Exclusion*, Routledge, London & New York 1995.

(διϋποκειμενικότητα), έτσι και το κέντρο δε νοείται πέρα και έξω από τα περιθώριά του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διαδικασία της περιθωριοποίησης θεωρείται λειτουργικό προαπαιτούμενο της ενσωμάτωσης και αντιστρόφως. Οι γυναικείοι λογοτεχνικοί χαρακτήρες που επιλέχθηκαν δημιουργούν, μέσω του τρόπου με τον οποίον διαχειρίζονται την έμφυλη ταυτότητά τους, «ρωγμές» που τείνουν να αποσταθεροποιήσουν την ομαλότητα των κρατούντων ταξινομικών συστημάτων. Οι εν λόγω «ρωγμές» εγκυμονούν κινδύνους για τους κυρίαρχους λόγους και τους φορείς τους, καθώς ενδέχεται να οδηγήσουν σε αναδιατάξεις κυμαινόμενες από την απλή ειρωνική – δηκτική τοποθέτηση για το κέντρο μέχρι την αμφισβήτηση του κέντρου ως κυρίαρχου και της περιφέρειας ως υποτελούς. Πρόκειται, επομένως, για αναδιατάξεις που είναι δυνατό να επιφέρουν ακόμη και τη συμβολική ανατροπή της καθεστηκυίας άποψης για τον κόσμο και τη θέση που καταλαμβάνουν οι γυναίκες μέσα σε αυτόν. Παράλληλα, επιχειρείται η εξέταση του τρόπου με τον οποίον τα περιθωριοποιημένα³ γυναικεία υποκείμενα «συνομιλούν» με τα κέντρα εξουσίας, καθώς και του τρόπου με τον οποίον πραγματεύονται τα ίδια τον εκτοπισμό τους. Όπως, άλλωστε, έχει δείχθει, τα υποκείμενα που εξωθούνται στο περιθώριο ενδέχεται να έχουν μία διαφορετική αντίληψη ή αίσθηση των ορίων, εν σχέσει με την αντίληψη των κυρίαρχων λόγων για τα ίδια όρια.⁴ Το περιθώριο νοείται ως μία διαδικασία κατασκευής και διαπραγμάτευσης μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων ομάδων. Παρότι, ωστόσο, αναγνωρίζουμε πως οι δυνατότητες επιβολής των πρώτων είναι αδιαμφισβήτητες, επιχειρούμε να ανακαλύψουμε τις εξίσου ισχυρές – ρητές ή υπόρρητες – ανανοηματοδοτήσεις που κατασκευάζουν οι κυριαρχούμενοι (εν προκειμένω, οι κυριαρχούμενες). Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Φουκώ, η εξουσία, σύμφυτη με την αντίσταση, εκτός από καταπιεστικά πειθαρχική, αποδεικνύεται και πειθαρχικά δημιουργική.⁵ Συνεπώς, τα περιθωριοποιημένα υποκείμενα σχηματίζουν

³ Χρησιμοποιούμε εσκεμμένα την παθητική μετοχή *περιθωριοποιημένα* αντί τού επιθέτου *περιθωριακά*, προς επίρρωση της θέσης ότι η περιθωριοποίηση συνιστά απότοκο κοινωνικής κατασκευής.

⁴ Βλ. Fredrik Barth, «Boundaries and Connections», στο Antony P. Cohen (ed.) *Signifying Identities. Anthropological perspectives on boundaries and contested values*, Routledge, London & New York 2000, pp. 17-36.

⁵ Βλ. Μισέλ Φουκώ, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, πρόλογος – μτφ. Λίλα Τρουλινού, Ύψιλον, Αθήνα 1991.

εναλλακτικές, σύνθετες υποκειμενικότητες που βρίσκονται – έστω και κατά τρόπο ασύμμετρο – σε επικοινωνία με την περιθωριοποιούσα εξουσία.

Στην πορεία της έρευνάς μας, βαρύνουσα σημασία αποδίδεται στη γυναικεία σωματικότητα και, ειδικά, σεξουαλικότητα. Είναι κοινώς παραδεκτό πως το ανθρώπινο σώμα, εν γένει, αποτελεί μία στέρεη υλική βάση επί της οποίας κάθε πολιτισμός διαχρονικά εγγράφει και κατασκευάζει τις φαντασιακές του σημασίες, δομώντας ολόκληρα πολιτικά συστήματα. Εάν δεχθούμε ως την πιο συνεκτική συνθήκη του ιστορικού γυναικείου σώματος εκείνη που τοποθετεί στη θέση του θεωρού τον άνδρα και στη θέση του αντικειμένου θέασης τη γυναίκα, ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέταση του τρόπου με τον οποίον τα λογοτεχνικά κείμενα διαλέγονται με τους διαθέσιμους περί τη γυναικεία εμπειρία λόγους της εποχής τους. Πρόκειται για λογοτεχνικές πράξεις επίρρωσης ή αμφισβήτησης των κυρίαρχων τρόπων με τους οποίους κάθε είδους ταυτότητες γίνονται αντιληπτές σε μια κοινωνία, μιαν ορισμένη ιστορική στιγμή; Το συγγραφικό υποκείμενο, εξάλλου, δε νοείται ως άνευρος υποδοχέας ενός καταγισμού ερεθισμάτων, καθώς εγγράφει στο λογοτεχνικό έργο μιαν ατομική συνείδηση, μιαν οπτική τού κόσμου, μιαν ιστορική κατάσταση. Έτσι, τα λογοτεχνικά έργα είναι δυνατό να συμπλεύσουν με τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις,⁶ ταυτόχρονα, όμως, πιθανή είναι και η υιοθέτηση κειμενικών στρατηγικών, προκειμένου να τεθούν εν αμφιβόλω και να απορρυθμιστούν οι στερεοτυπικοί μηχανισμοί. Ακόμη, η διερεύνηση των περιθωριοποιημένων έμφυλων ταυτοτήτων αφενός αναδεικνύει τον αφηγηματικό τους ρόλο, αφετέρου αντανακλά μιαν ευρύτερη ιδεολογία, που ορίζει τι είναι περιθωριακό και τι όχι, τι επιτρέπεται να αναπαρασταθεί ως περιθωριακό, τι νοείται ως απαγορευμένο. Το περιθώριο,

⁶ Όπως επισημαίνει η Αμπατζοπούλου, η «αναπαράσταση», ως όρος της θεωρίας της λογοτεχνίας, σχετίζεται άμεσα με την απόδοση (λογοτεχνικών) στερεοτύπων, τα οποία συνιστούν «μία ακατέργαστη ομάδα νοητικών απεικονίσεων του κόσμου [...] που διαιωνίζουν μία απαραίτητη αίσθηση της διαφοράς ανάμεσα στον 'Εαυτό' και το αντικείμενο που γίνεται ο 'Άλλος'». Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σσ. 160-161. Αναζητώντας, επομένως, τις αναπαραστάσεις των γυναικείων μορφών, συνδέουμε την έρευνά μας και με την αναζήτηση στερεοτυπικών σχημάτων, σύμφωνα με τα οποία τα γυναικείο φύλο βαρύνεται με χαρακτηριστικά, όπως είναι η παθητικότητα, η οποία αντιδιαστέλλεται με την ανδρική ενεργητικότητα και θεωρείται σαφής δείκτης κατωτερότητας φύσης και θέσης.

άλλωστε, δε συνιστά ένα μέγεθος στατικό, αλλά ακολουθεί μία πορεία με διακυμάνσεις, που απηχεί τη λειτουργία του ως ιδεολογικού – πολιτισμικού εργαλείου. Σκοπός τής παρούσας έρευνας δεν είναι η περιγραφική προσέγγιση και απεικόνιση του έμφυλου περιθωρίου, αλλά η προσπάθεια κατανόησης και ανάδειξης των εμφανών και μη σχέσεων που το διέπουν ως φαινόμενο κοινωνικό εντός συγκεκριμένου κάθε φορά πολιτισμικού περικειμένου. Επιλέξαμε να επικεντρωθούμε σε κείμενα όπου η θέση των περιθωριοποιημένων γυναικείων υποκειμένων διαδραματίζει ρόλο κεντρικό, ως προς την προώθηση της αφήγησης, και τα οποία προβάλλουν διαφορετικές τονικότητες, διαφορετικές πτυχές, ως προς την προσέγγιση και τον ρόλο του έμφυλου περιθωρίου. Ο τρόπος με τον οποίον πρόκειται να ιδωθεί το θέμα των περιθωριοποιημένων έμφυλων ταυτοτήτων εξυπηρετεί τον στόχο μας για ανάδειξή του και ως εργαλείου που σχετίζεται με ζητήματα ιδεολογίας και ως μέσου απήγησης μίας «πολιτικής». Επιχειρούμε, δηλαδή, να ανακαλύψουμε αν υπάρχει μία πολιτική τού περιθωρίου, που συναρτάται, βέβαια, άμεσα με το κοσμοαντιληπτικό πρίσμα των συγγραφέων. Προκειμένου να παρακαμφθεί ο σκόπελος της ανάγνωσης και της μεθερμηνείας του παρελθόντος εκ μέρους συγγραφέων της εποχής μας, οι πεζογράφοι των οποίων τα έργα επιλέχθηκαν προς εξέταση είναι σύγχρονοι της εποχής τους, στοιχείο που παρέχει πειστήρια εγκυρότητας, αναφορικά με την επικαιρότητα της σκέψης τους και την ιδεολογική τους τοποθέτηση. Επιπρόσθετα, επιδιώξαμε να ασχοληθούμε με λογοτεχνικά έργα που ανήκουν σε διαφορετικά είδη της αφηγηματικής πεζογραφίας (διηγήματα, νουβέλες, μυθιστορήματα) και των οποίων η αφηγηματική πλοκή εκτυλίσσεται τόσο στον αστικό όσο και στον εξωαστικό χώρο, έτσι ώστε να καταστεί ευχερέστερη η κατά το δυνατόν πληρέστερη κάλυψη του θέματος σε διαφορετικά αφηγηματικά και κοινωνικά περιβάλλοντα. Τα λογοτεχνικά έργα των οποίων οι ηρωίδες έχουν επιλεγεί προς ανάλυση είναι τα εξής: «Η Πομπεμένη» του Χρήστου Χρηστοβασίλη, «Σα θα γίνουμε άνθρωποι» του Πέτρου Πικρού, *Η ερωμένη της* τής Ντόρας Ρωζέττη, «Η ξεπάρθενη» της Λιλίκας Νάκου, «Το κρίμα της Φωτεινής» τής Γαλάτειας Καζαντζάκη και *Λούμπεν* της Έλλης Αλεξίου.

Η θεματική αυτή ανάλυση, βέβαια, θα παρέμενε ελλιπής, εάν δε διασταυρωνόταν με τον ιστορικό άξονα. Καθώς τα λογοτεχνικά κείμενα, μόνον εάν ενταχθούν σε μian εξελικτική πορεία, μπορούν να μας οδηγήσουν σε ασφαλή συμπεράσματα,

αναφορικά με τη λειτουργία, την πορεία, καθώς και την εξέλιξη του θέματος του έμφυλου περιθωρίου. Για τον λόγο αυτόν, επιλέξαμε να μελετήσουμε κείμενα που καλύπτουν χρονικά το πρώτο ήμισυ του εικοστού αιώνα, κατά τη διάρκεια του οποίου σημαντικές αναδιατάξεις, όπως η μαζική έξοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας,⁷ η προώθηση των φεμινιστικών διεκδικήσεων,⁸ αλλά και οι ζυμώσεις που συντελούνται στον χώρο του πνεύματος αναπόδραστα μεταφέρουν τα «προϊόντα» τους και στον χώρο της λογοτεχνίας. Έτσι, ήδη στο ξεκίνημα του αιώνα παρατηρείται μία αξιοσημείωτη μετατόπιση, καθώς οι πεζογράφοι, αντιμέτωποι με την κοινωνική εξαθλίωση (απόρροια της χρεοκοπίας του 1893 και της ταπεινωτικής ήττας του 1897), εγκαταλείπουν την ειδυλλιακή εξύμνηση της ζωής στην ύπαιθρο και αναδεικνύουν μία σειρά κοινωνικών προβλημάτων, στην προσπάθειά τους για πλατύτερη ενατένιση του κόσμου, των ανησυχιών και των ελπίδων του. Στο πλαίσιο αυτό, το γυναικείο ζήτημα καθίσταται αντικείμενο έρευνας και μελέτης πολλών διανοουμένων της εποχής, ενώ οι (λογοτεχνικές και όχι μόνον) αναπαραστάσεις της θηλυκότητας υπόκεινται σε ρωγμές που πρόκειται να λάβουν τη μορφή σοβαρών ρηγμάτων κατά το δεύτερο ήμισυ του αιώνα. Η κοινωνική θέση της γυναίκας κατά τα πρώτα πενήντα χρόνια του εικοστού αιώνα, περίοδο κατά την οποία το ελληνικό κράτος προσπαθεί να διαμορφώσει τη φυσιογνωμία του, χαρακτηρίζεται από εξόφθαλμες αντιφάσεις. Τόσο η νομοθεσία όσο και η κρατούσα αντίληψη για ζητήματα φύλου, προσαρτημένες στο παραδοσιακό στερεότυπο της ανδρικής κυριαρχίας, διακρίνονται από απροθυμία ή και αμηχανία απέναντι στη διαμορφούμενη νέα κοινωνική πραγματικότητα των γυναικών.

Ο βαθμός ομολογίας των κειμενικών δομών με τις ευρύτερες κοινωνικές δομές προβάλλει τη διαδικασία της περιθωριοποίησης ως εργαλείο κατοχύρωσης ή αναίρεσης νοοτροπικών δομών που κυριαρχούν στα πρότυπα της ζωής και της κοινωνικής συμπεριφοράς, όπως αυτά απηχούνται στα κείμενα. Η ανάδειξη των ομοιοτήτων και, κυρίως, των τυχόν διαφορών στην απεικόνιση του έμφυλου

⁷ Κατά τις αρχές του 20ού αιώνα, παρατηρείται σταδιακή επέκταση της επαγγελματικής δραστηριότητας των μορφωμένων Ελληνίδων, η οποία υπήρξε επί μακρόν περιορισμένη στο διδασκαλικό επάγγελμα.

⁸ Αναφορικά με τη γένεση και την πορεία του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα, βλ. Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Γνώση, Αθήνα 1985.

περιθωρίου βοηθά στην αποκάλυψη των ιδεολογικών⁹ και πολιτισμικών κατευθύνσεων των συγγραφέων, οι οποίες σηματοδοτούν μία αλλαγή κοινωνική και, υπό την ευρεία της έννοια, πολιτική. Ο τελικός απολογισμός ευελπιστούμε να αποτελέσει συμβολή στη σύνθεση μιας ποιητικής που θα αναδεικνύει διαφορετικές πτυχές τού έμφυλου περιθωρίου, κατά το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα.

⁹ Σχετικά με τον υπερφορτωμένο όρο “ιδεολογία”, ο οποίος δε γίνεται αντικείμενο συζήτησης στην παρούσα εργασία, έχουμε υπ’ όψιν μας τον ορισμό τού L. Althusser, σύμφωνα με τον οποίον η ιδεολογία είναι «το σύστημα των ιδεών/ των παραστάσεων που δεσπόζει στο πνεύμα ενός ανθρώπου ή μιας κοινωνικής ομάδας». Βλ. Louis Althusser, «Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους» στο Louis Althusser, *Θέσεις (1964-1975)*, μτφ. Ξενοφών Γιαταγάνας, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σ.96 και 69-121.

1. Γυναικεία σεξουαλικότητα και κοσμική μίανση. Η κανονικοποιητική βία του ηγεμονικού ιδεώδους: Χρήστου Χρηστοβασίλη, «Η Πομπεμένη» (1902)¹⁰

Στο διήγημα του Χρηστοβασίλη θεματοποιείται η έκνομη γυναικεία σεξουαλικότητα, η σεξουαλικότητα, δηλαδή, που δεν εκδηλώνεται μέσα στο προστατευτικό περίβλημα του γάμου και συναρτάται με την ακαθαρσία, αλλά και τη συλλογική βία. Η διπλή αυτή συνάρτηση αποδεικνύεται καίριας σημασίας, δεδομένου ότι υπάρχει η γυναικεία ενσώματη επιθυμία σε ένα σύστημα εξουσιαστικών μηχανισμών και ηγεμονικών λόγων που (ανα)παράγουν κανονιστικές ιδέες, με στόχο την πειθάρχηση των διαπροσωπικών σχέσεων. Η ερωτική παραφορά, η ενστικτώδης παράδοση στη σαρκική απόλαυση πλήττουν το συλλογικό ήθος και, πολύ περισσότερο, απειλούν με διάρρηξη τον κοινωνικό ιστό. Η απελευθερωμένη γυναικεία σεξουαλικότητα απελευθερώνει, με τη σειρά της, ένα ορμητικό κύμα βίας εκ μέρους της κοινότητας, της οποίας η ευταξία απειλείται με καταστροφική διασάλευση, εάν δε ληφθούν τα απαραίτητα «μέτρα», με χαρακτήρα τόσο κατασταλτικό όσο και προληπτικό.

Πράγματι, στην αρχή τού διηγήματος η κοινωνία του χωριού παρουσιάζεται να βρίσκεται σε έκρυθμη κατάσταση, προσπαθώντας να αντιμετωπίσει κάποιο σοβαρό πλήγμα που υπέστη. Το εν λόγω πλήγμα δεν είναι άλλο από την αποκάλυψη ότι μια συγχωριανή τους, η Μαρία του Γόλη, συνδέθηκε ερωτικά με άνδρα προερχόμενο από «πολύ μακρυνό μέρος», κατέστη έγκυος και διέπραξε παιδοκτονία, η οποία τυχαίως ήρθε στο φως. Αξίζει να επισημανθεί ότι οι αιτιακές συνδέσεις των πράξεων της Μαρίας γίνονται γνωστές με την πρόοδο της αφήγησης και όχι ευθύς εξαρχής, καθώς ο αφηγηματικός φακός εστιάζει στη διαδικασία της τελετουργικής διαπόμπευσης. Ως κοινωνική πρακτική, η τελετουργία εξασφαλίζει τη συνοχή των μελών της κοινότητας, που αναμένεται να συσπειρωθούν αμυντικά απέναντι στην προκύπτουσα

¹⁰ Πρώτη έκδοση: 1898. Εν έτει 1901 ο Χρηστοβασίλης έλαβε μέρος με το ψευδώνυμο «Γιάννης Σκαπετορράχης» στον διαγωνισμό για τη γλώσσα που είχε προκηρύξει ο Ψυχάρης και κέρδισε το πρώτο βραβείο. Ένα από τα τέσσερα διηγήματα με τα οποία ο συγγραφέας συμμετείχε στον διαγωνισμό ήταν «Η Πομπεμένη». Βλ. Δροσιά Κατσίλα, *Ο βίος και το έργο του Χρήστου Χρηστοβασίλη. Γραμματολογική και αρχειακή μελέτη* (Διδ. Διατριβή), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, Ιωάννινα 2004, σ.137.

κοινωνική «απειλή». Ειδικότερα, με την έλευση της καινούργιας ημέρας,¹¹ ο διαλαλητής τού χωριού εμφανίζεται μπροστά στην εκκλησία, προκειμένου να ανακοινώσει ότι «Σήμερα θα πομπευτή η Μαρία του Γόλη».¹² Η ημέρα κηρύσσεται αργία για τους κατοίκους του χωριού, λαμβάνοντας, έτσι, τη μορφή εορτασμού με παρωδιακό χαρακτήρα. Η πάνδημη συμμετοχή στη διαπόμπευση της ηρωίδας καταδεικνύει με σαφήνεια πως το «πλήγμα» φέρει συλλογική διάσταση. Τα όρια μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου ρευστοποιούνται, οι προσωπικές επιλογές δε χαρακτηρίζουν μόνον το άτομο που προβαίνει σε αυτές, αλλά και την ευρύτερη ομάδα όπου αυτό ανήκει. Προκειμένου να εξασφαλισθεί η εγκυρότητα της διαδικασίας, προϋποτίθεται η ενεργή συμμετοχή του συνόλου των κατοίκων. Το βαρύ ανόμημα της Μαρίας ισοδυναμεί στη συνείδηση των συγχωριανών της με απώλεια του κοινωνικού κύρους της κοινότητας. Μετά την αναγγελία του επερχόμενου γεγονότος ο διαλαλητής κατευθύνεται στην οικία του παπά, όπου βρίσκεται συγκεντρωμένη η δημογεροντία. Παρατηρούμε πως η σύζευξη κοσμικής και θρησκευτικής εξουσίας προσδίδει επισημότητα στη διαδικασία, ενώ, παράλληλα, υποδηλώνει πως οι επίμαχες πράξεις της Μαρίας πρέπει να καταστούν αντικείμενο καταδίκης από όλους τους θεσμικούς φορείς. Τα σχόλια των συγχωριανών της ηρωίδας, στο άκουσμα του «πομπέματος», αποτελούν εύγλωττο δείκτη της επιβιωτικής αξίας ιδεολογικών αγκυλώσεων: «Κλαίω τους γονέους της, τ' αδέρφια της, και τες καημένες τες αδερφές της, που θα μείνουν όλες ανύπαντρες μ' αυτή τη γάνα και μ' αυτήν την ντροπή...»¹³ : οι πράξεις της Μαρίας κηλιδώνουν την υπόληψη της οικογένειάς της και καταδικάζουν τα μέλη της τελευταίας σε μια συνθήκη ισόβιας δυστυχίας και αποξένωσης, καθώς βαρύνονται και αυτά με ανεπιθύμητα και κοινωνικώς εξοβελιστέα χαρακτηριστικά. Η Μαρία παρουσιάζεται ως θύτης, μιας και συμπαρασύρει στον προσωπικό της όλεθρο πρόσωπα του οικείου περιβάλλοντός της.

¹¹ Το ξεκίνημα της ημέρας κατά την οποία πρόκειται να λάβει χώρα ο τελετουργικός διασυρμός της Μαρίας αποδίδεται με λυρικούς χρωματισμούς, οι οποίοι αντιπαραβάλλονται έμμεσα στη σκληρότητα των εικόνων που θα ακολουθήσουν.

¹² Χρήστος Χρηστοβασίλης, «Η Πομπεμένη» στο Λ. Ι. Βρανούση (επιμ.) *Κρυστάλλης και Χριστοβασίλης*, Βασική Βιβλιοθήκη, εκδοτικός οίκος Ι.Ν. Ζαχαρόπουλου, τόμος 19^{ος}, Αθήνα 1954, σ.253.

¹³ Χρήστος Χρηστοβασίλης, ό.π., σ.254.

Επιστρέφοντας στα σχόλια των κατοίκων του χωριού, παρατηρούμε πως η ηθική κατάπτωση της ηρωίδας μεθερμηνεύεται μέσω ιδεοληπτικών σχημάτων, σύμφωνα με τα οποία το παρελθόν διαμορφώνει το παρόν, υπάγοντάς το στη βιολογική νομοτέλεια: « – Πού να ομοιάσε!... – Τι τα θέλεις! Σκύλα 'πο μαντρί και τσιούπρα 'πο σπίτι! Εδώ και σαράντα χρόνια μια ξαδέρφη της βάβως της δεν τον έκοψε τον μπάστο; Μολογούν ότι ξερριζώθηκε τ' αμπέλι, που ήτανε θαμμένο το μαστί, από τη βροχή, ώσπου ξεθάφτηκε και φανερώθηκε το κρίμα στον κόσμο. Λένε μάλιστα ότι πνίγηκαν και δυό άνθρωποι από εκείνο το συντέλειο!...». ¹⁴ Η πορεία της Μαρίας και η διαγενεαλογική επανάληψη του αμαρτήματος ήταν προδιαγεγραμμένες λόγω «βιολογικών καταβολών».

Πριν ξεκινήσει η εξευτελιστική πομπή, η Μαρία κρατείται στο σπίτι του παπά, απομονωμένη από τα υπόλοιπα, «υγή» μέλη της κοινότητας, ως εάν να επρόκειτο για φορέα μολυσματικής νόσου. ¹⁵ Η μiasματική σεξουαλικότητα της ηρωίδας, η άρση της παρθενίας, η τεκνοποίηση εκτός γάμου, αλλά και η διάπραξη παιδοκτονίας, καθιστούν τη Μαρία ένα εκτρωματικό και απειλητικό πρόσωπο, το οποίο θα πρέπει να παραμείνει, αρχικά, κρυμμένο από το δημόσιο βλέμμα. Η μιαρή παραβάτις των κωδίκων ηθικής και θρησκευτικής καθαρότητας συνιστά μια νοσηρή ετερότητα, μιαν επικίνδυνη ασυνέχεια στην ήρεμη από σκάνδαλα ζωή τού χωριού, το οποίο «ήταν αντρόπιαστο ως τα τότε». ¹⁶

Στοιχείο ενδιαφέροντος αποτελεί το γεγονός ότι οι συγγενείς τής Μαρίας δεν εκδηλώνουν κανένα ίχνος προστατευτικής διάθεσης απέναντι στην ηρωίδα. Αντίθετα, φαίνεται να την εγκαταλείπουν βορά στη μήνιν των εκπροσώπων της κοινωνικής και θρησκευτικής τάξης, οι οποίοι θα επιληφθούν της τιμωρίας της. Η ορμητική, μάλιστα, κίνηση ενός εκ των αδελφών της να τη μαχαιρώσει μαρτυρεί πως οι δεσμοί αίματος

¹⁴ Χρήστος Χρηστοβασίλης, *ό.π.*, σ.254.

¹⁵ Επισημαίνουμε τη χρήση της μετοχής «πανουκλιασμένη» από τον αφηγητή ως δηλωτικής τής ηθικής νοσηρότητας. Βλ. Χρήστος Χρηστοβασίλης, *ό.π.*, σ.254. Σύμφωνα με την Καλαούζη, «το ιδίωμα της σεξουαλικής μόλυνσης είναι γλώσσα που εκφράζει φόβο, είναι έκφραση της κοινωνικής εξουσίας των ανδρών πάνω στις γυναίκες, αλλά και του ανδρικού φόβου και της απέχθειας για το γυναικείο σώμα». Κωνσταντίνα Καλαούζη, *Η ερωτική επιθυμία σε νεοελληνικά πεζογραφικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα: Ζητήματα γραφής και αναπαράστασης* (Διδ. Διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2007, σ.210.

¹⁶ Χρήστος Χρηστοβασίλης, *ό.π.*, σ.254.

αποδυναμώνονται και, εντέλει, ωχριούν ενώπιον της προάσπισης του συλλογικού οφέλους. Η τιμωρία της Μαρίας πρόκειται να φέρει αυστηρά παραδειγματικό χαρακτήρα, έτσι ώστε να αποσοβηθεί ο κίνδυνος επανάληψης των άνομων και ανόσιων πράξεων. Η απελευθέρωση της γυναικείας σεξουαλικότητας, η οποία ταυτίζεται με την ηθική ελευθεριότητα, δε θα πρέπει να βρει μιμητές. Διαφορετικά, η απανθρωποποίηση της ανθρώπινης ζωής και η μετάβαση στην κατάσταση του θηριωδώς ζην θα αποτελέσουν φυσική συνέπεια: «Έπρεπε να γίνη η τιμωρία για παράδειγμα, γιατί αν δεν γένουνταν, κάθε γυναίκα του χωριού μπορούσε να κάμη το ίδιο κι όλη η κοινωνία να γένη σαν την κοινωνία των σκυλιών».¹⁷ Η διαδικασία της αποδιοπόμψης ξεκινά με τη μεταφορά τής Μαρίας στην οικία του παπά. Ο ρόλος του εκκλησιαστικού λειτουργού στο τελετουργικό αναδεικνύεται προεξάρχων. Η σύζυγος του παπά επιδεικνύει στη δημογεροντία τα πειστήρια του αμαρτήματος, το θεωρούμενο, δηλαδή, ως ακάθαρτο μητρικό γάλα, που φανερώνει πως η ηρωίδα διανύει ακόμη την περίοδο της λοχείας. Το αποδεικτικό αυτό στοιχείο εκμηδενίζει τα περιθώρια λανθασμένης ταυτοποίησης του προσώπου που διέπραξε την παιδοκτονία. Σύμφωνα με το αφηγηματικό σχόλιο που παρεμβάλλεται, στη μητρική ιδιότητα της ηρωίδας αποδίδεται το μεγαλύτερο ηθικό βάρος: η Μαρία κυοφόρησε παράνομο βρέφος, το οποίο θανάτωσε προκειμένου να αποφύγει την εξευτελιστική ατίμωση. Τραγική ειρωνεία συνιστά το γεγονός ότι η πράξη που τελέστηκε ώστε να προστατεύσει την ηρωίδα από την κοινωνική κατακραυγή είναι εκείνη που επισύρει τη μεγαλύτερη οργή του πλήθους, αποχαλινώνοντας την ομαδική βία: «Αυτό ήτανε η μεγαλύτερη κ' η φοβερώτερη μαρτυρία της αμαρτίας της, ότι, κορίτσι όντας, απόκτησε παιδί και το σκότωσε!».¹⁸ Η άρνηση της κανονιστικής επιτέλεσης του μητρικού ρόλου, η υπονόμηση των κυρίαρχων αντιληπτικών σχημάτων περί μητρότητας και η βίαιη διάρρηξη του αδιάσπαστου δεσμού που ενώνει, θεωρητικά, τη μητέρα με το τέκνο της, μοιάζουν ασύγγνωστες και εισάγουν στην εκτροπή τής ηρωίδας έναν χαρακτήρα εγκληματικό και αποτρόπαιο. Ο τραγικός θάνατος, βέβαια, του αδικοσκοτωμένου νεογνού επιστρέφει μέρος της ευθύνης στην ίδια την κοινωνία, που θέτει τους κανόνες και δαιμονοποιεί την απρόσκοπτη έκφραση της γυναικείας σεξουαλικότητας. Η Μαρία σύρεται να εξομολογηθεί και αφηγείται την ιστορία της εξαπάτησής της από τον «δεκατιστή», ο οποίος, με τις προσφορές του (στις οποίες

¹⁷ Χρήστος Χρηστοβασίλης, ό.π., σ.255.

¹⁸ Χρήστος Χρηστοβασίλης, ό.π., σ.255.

συμπεριλαμβάνονται μίλα, το πλέον αναγνωρίσιμο σύμβολο του προπατορικού αμαρτήματος), την έπεισε να συνευρεθούν ερωτικά, διαβεβαιώνοντάς την ότι θα την αποκαταστήσει. Παρατηρούμε, αρχικά, πως μέσω της εξομολογητικής διαδικασίας προλειαίνεται το έδαφος για τον συμβολικό θάνατο της Μαρίας, δεδομένου, μάλιστα, ότι η εξομολόγηση δεν πραγματοποιείται στο εσωτερικό τής εκκλησίας, ως είθισται, αλλά στο σπίτι, όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις όπου ο εξομολογούμενος πάσχει από βαριά ασθένεια ή είναι ετοιμοθάνατος. Έπειτα, διαπιστώνουμε πως ο ρόλος της Μαρίας ως θύτη συμπλέκεται αξεδιάλυτα με τον ρόλο της ως θύματος τόσο του επιτήδειου ξένου όσο και της κακοποιού βίας εκ μέρους της κοινότητας. Η πολιτική εξουσία του χωριού, εκπροσωπούμενη από τη δημογεροντία, ακολουθεί με σχολαστικότητα τις εθμικές διαδικασίες που αντιστοιχούν στο μυστήριο του γάμου, με τη σημαίνουσα, ωστόσο, διαφορά ότι το ζήτημα της ηθικής αποφοράς είναι ισχυρά παρόν: «[...] οι δημογερόντοι χύσανε λίγες σταλαματιές από το γάλα της Μαρίας στο μελάνι του καλαμαριού, και μ' αυτό έγραψαν το μαρτυρικό και τη φοβερή καταδίκη της πομπής».¹⁹ Το τελετουργικό ξεκινά με τη θυσία του ζώου, μία πράξη συμβολική που αφενός συμπυκνώνει την πρόθεση εξίλασμού και αφετέρου αναχαιτίζει την εξάπλωση της αχαλίνωτης βίας, καθώς, όπως επισημαίνει η Καλαούζη, αντί να θυσιασθεί η ηρωίδα, σφαγιάζεται το τραγί που ανήκει στο κοπάδι της οικογενείας της.²⁰ Με τη βρώση της θυσιαστικής σάρκας από τον παπά, τα μέλη της δημογεροντίας, αλλά και εκπροσώπους των άγαμων ανδρών, οι εσθιόντες απορροφούν, ενσωματώνουν και δεσμεύουν εξ ολοκλήρου την ενσαρκωμένη βία. Δεν είναι δυνατό, επομένως, να παραγνωρισθεί το αίσθημα φόβου που κατακυριεύει την κοινότητα, αναφορικά με την αφύπνιση της γυναικείας σεξουαλικότητας, η οποία πρέπει να καταπνιγεί, ακριβώς όπως καταβροχθίζεται η σάρκα του θυσιασμένου ζώου. Με το πέρας του γεύματος, ξεκινούν οι προετοιμασίες για τη δημόσια περιαγωγή τής ηρωίδας στους δρόμους του χωριού. Η Μαρία τοποθετείται στη ράχη ενός γαϊδουριού και «στολίζεται» κατά τρόπο τέτοιο ώστε να υπενθυμίζεται διαρκώς η μολυσματική διάσταση των πράξεών της. Τα ακάθαρτα εντόσθια του τράγου περιζώνουν το σώμα της, ενώ τα κέρατα του ζώου τοποθετούνται στον λαιμό της. Η ονοβατική διαπόμπευση ακολουθεί τις συμβάσεις ενός ανεστραμμένου, παρωδιακού γάμου: «Όλη εκείνη η σκηνή όμοιαζε σα γάμος και σα ξόδι. Κι αληθινά

¹⁹ Χρήστος Χρηστοβασίλης, ό.π., σ.255.

²⁰ Κωνσταντίνα Καλαούζη, ό.π., σ.224.

παντρεύονται η Μαρία τον Ατιμασμό, και γένουνται το ξόδι της τιμής της!».²¹ Κατά την εμφάνισή της στο πλήθος που έχει συναχθεί μπροστά στην οικία, η Μαρία παρουσιάζεται σχεδόν ημιθανής, με τις αισθήσεις της απενεργοποιημένες και έχοντας απολέσει τη λογική της ικανότητα. Ο βιολογικός θάνατος αναφέρεται ως ευκαταία κατάληξη για την τραγική αυτή ύπαρξη, που υφίσταται τον απόλυτο εξευτελισμό. Η πομπή σταματά – καθόλου τυχαία – στα σύνορα του χωριού, από όπου η ηρωίδα αποπέμπεται και εγκαταλείπεται στην ερημιά τού φυσικού περιβάλλοντος. Ως τερατώδες και ρυπαρό πρόσωπο, η Μαρία εξωθείται στα όρια της κοινότητας, μιας και η τελευταία αρνείται να την ενσωματώσει στους κόλπους της. Η φύση καλείται να εμπεριέξει ό,τι η κοινωνία αποβάλλει ως μη δυνάμενο να υπαχθεί στα τηρούμενα ταξινομικά συστήματα. Έτσι, η νεαρή γυναίκα επιστρέφει σε μια πρωτόγονη, προπολιτισμική κατάσταση και απολλύει την κοινωνική της ταυτότητα. Έχοντας υποκύψει σε ένα πρωτογενές ερωτικό ένστικτο, η Μαρία απο-κοινωνικοποιείται και εξωθείται στη φύση, όπου η ενστικτώδης ερωτική έκφραση επιτρέπεται ή ακόμη και επιβάλλεται. Αν η ακαθαρσία θεωρείται ως «ύλη εκτός τόπου» (υπό την έννοια ότι συμβολίζει ό,τι τα συστήματα τακτοποίησης απορρίπτουν ως ανεπιθύμητο),²² τότε και ο φορέας της αποτελεί μιαν έκτοπη ύπαρξη, που θα πρέπει να απενταχθεί από το σύνολο, προκειμένου να περιχαρακωθεί η επικράτεια της νόρμας. Σε ένα παράλληλο επίπεδο, η μυθική και συμβολική γλώσσα του κειμένου εισάγει πρόσθετες συνιστώσες στην εκτροπή τής ηρωίδας. Συγκεκριμένα, η Μαρία φέρει λόγω του ονόματός της τον συμβολισμό τής παρθενίας, της ακέρατης αγνότητας, αλλά και της ακατάλυτης μητρικής αγάπης. Ο ξένος «δεκατιστής» που πολιόρκησε και αποπλάνησε τη Μαρία ενσαρκώνει τον Πειρασμό, που ενεργοποίησε την ερωτική επιθυμία της νεαρής γυναίκας, την απομάκρυνε από την «παραδείσια» κατάσταση και την παρέσυρε στον αδιανόητο ηθικό εκτροχιασμό. Θεωρούμε πως η καταγωγή τού άνδρα από πολύ μακρινό μέρος, όπου «δεν έφτανε η δύναμη του χωριού να τον τιμωρήσει»,²³ δεν έχει επιλεγεί τυχαία. Παρότι γίνεται σαφές πως υποκινητής τής επιθυμίας υπήρξε το άρρεν μέλος της σχέσης, η γυναίκα είναι αυτή που υφίσταται την ταπεινωτική τιμωρία και τον ακραίο στιγματισμό. Ο έμφυλος διαχωρισμός θυτών και

²¹ Χρήστος Χρηστοβασίλης, ό.π., σ.256.

²² Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ.– εισαγ.) *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Νήσος, Αθήνα 2004, ό.π., σ.117.

²³ Χρήστος Χρηστοβασίλης, ό.π., σ.255.

θυμάτων δεν είναι άμοιρος στερεοτυπικού φορτίου. Η γυναίκα είναι εγγεγραμμένη στο συλλογικό φαντασιακό ως αξιοκατάκριτος φορέας μιας σεξουαλικότητας μιαρής και για τον λόγο αυτόν επωμίζεται κατ' αποκλειστικότητα το βάρος των ευθυνών ως ένα άλλο είδος φαρμακού.

Απαρνούμενη τη σωματική της καθαρότητα, αλλά και θανατώνοντας το βρέφος της, η Μαρία απεκδύεται το μυθικό της πέπλο, καταστρατηγεί όλους τους συμβολισμούς του ονόματός της και εκπίπτει, ταυτιζόμενη τώρα με μιαν άλλη βιβλική Μαρία, τη Μαρία Μαγδαληνή, την πόρνη που ζει αιωνίως μετανιωμένη για τον έκλυτο βίο της. Η ηρώιδα, που προ των άνομων πράξεών της είναι ενταγμένη στην κοινότητα των Ομοίων, αποκτά εξαιτίας της ασύδοτης σεξουαλικότητάς της τα χαρακτηριστικά του απειλητικού Άλλου, της επικίνδυνης εξαίρεσης που θα πρέπει να αλωθεί από τον παντοδύναμο κανόνα.²⁴ Η έντονη βαρυθυμία και η δυσφορία που χαρακτηρίζουν τους κατοίκους του χωριού καθ' όλη τη διάρκεια της τελετουργικής διαδικασίας εξηγείται, αν ληφθεί υπ' όψιν πως στα ασφυκτικά στενά όρια της κοινότητας η ιδιωτική ζωή δεν παραμένει ποτέ αυστηρά ιδιωτική: κανοναρχείται, αξιολογείται και μετατρέπεται σε δείκτη ένταξης ή, αντίθετα, αποπομπής του ατόμου από το περιβάλλον όπου αυτό ανήκει. Στο πλαίσιο αυτό, η προσωπική εκτροπή διαχέεται και αφορά στο σύνολο της κοινότητας, μετατρέπεται σε υπόθεση με δημόσιο χαρακτήρα και εκχωρεί, κατά τρόπο «φυσικό», στην τοπική κοινωνία τον ρόλο του τιμωρού. Το τέλος της Μαρίας παραμένει άγνωστο, καθώς αυτό που ενδιαφέρει δεν είναι άλλο από τον κοινωνικό αφανισμό που υπέστη η ηρώιδα. Ο συμβολικός θάνατος του κοινωνικού εξαμβλώματος που ενσαρκώνει η «πομπεμένη» επέρχεται χάριν επαναφοράς της ισορροπίας. Η συλλογική βία, επομένως, αν και αποκρουστική, επιβάλλεται προκειμένου να αποκατασταθεί η ομαλότητα του κοινωνικού βίου και για τον λόγο αυτόν νομιμοποιείται. Η ερωτική επιθυμία που συνδέεται με το γυναικείο σώμα καταδικάζεται συλλήβδην, όταν δεν εμπίπτει στις προβλεπόμενες ρυθμίσεις του συλλογικού κώδικα. Οι «επικίνδυνοι» νεωτερισμοί που εισάγονται μέσω συμπεριφορών που αποκλίνουν από το συνήθως συμβαίνον θα πρέπει να αφ-

²⁴ Το διαφορετικό, τονίζει ο Goffman, μπορεί να διευθετηθεί κοινωνικά μόνο αν υποταχθεί στην κυριαρχία του όμοιου, ειδάλλως συνιστά απειλή και γι' αυτό περιθωριοποιείται ή εξοστρακίζεται. Βλ. Erving Goffman, *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, εισαγωγή – μτφ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, επιμ. Κώστας Λιβιεράτος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σ.54.

ορισθούν, έτσι ώστε να διασφαλισθεί η βιωσιμότητα της κοινότητας (διαφορετικά, αν γίνουν αποδεκτοί, η δομή των παραδοχών θα πρέπει να τροποποιηθεί).

1. Το σώμα της πόρνης, ένα «αθεραπεύτως απολεσθέν σώμα»:²⁵ Πέτρου Πικρού, «Σα θα γίνουμε άνθρωποι» (1924)

Ως λογοτεχνικός χαρακτήρας, η πόρνη δε συνιστά ασυνήθη ή καινούργια μορφή,²⁶ με την πρώτη λογοτεχνική πόρνη να απαντά στο τεσσάρων χιλιάδων ετών βαβυλωνιακό έπος *Γκιλγκαμές*. Αν απευθυνθούμε στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα, από τη ρομαντική εκδοχή της πόρνης στο πρόσωπο της Μαργαρίτας Γκωτιέ στην *Κυρία με τις καμέλιες* του Αλέξανδρου Δουμά (υιού), της εταίρας που αποτολμά να βιώσει την άδολη αγάπη και συναισθηματική αφοσίωση περνούμε στην αμφίθυμη και αμφίσημη Νανά στο ομώνυμο νατουραλιστικό μυθιστόρημα του Emile Zola. Αλλά και ο Fyodor Dostoevsky επέδειξε, κατά τον Αντρο Λυρίτσα, έκδηλη συμπάθεια προς τις γυναίκες «χαλαρών ηθών», τις οποίες θεωρούσε ως θύματα της κοινωνικής παρακμής.²⁷ Έτσι, από τη Σόνια, την «αγία αμαρτωλή» στο εμβληματικό *Έγκλημα και Τιμωρία*, φθάνουμε στην κοινωνικά αδικημένη ηρωίδα του Tolstoi, τη Μασλόβα της *Ανάστασης*.

Η πορνεία εντάσσεται, όπως πληθώρα κοινωνικών προβλημάτων (ένδεια, αλκοολισμός, βία κλπ), στη θεματική της νατουραλιστικής πεζογραφίας, όπου το αίτημα για πιστή καλλιτεχνική απεικόνιση της εξωτερικής πραγματικότητας²⁸ τοποθετεί τη μειονεκτική θέση των γυναικών, καθώς και τις ποικίλες μορφές εκμετάλλευσής τους, στο επίκεντρο του λογοτεχνικού ενδιαφέροντος. Όπως, βέβαια, διασαφεί η Χ. Ντουινιά, «οι νατουραλιστές δεν είναι φεμινιστές: κυρίως

²⁵ Giorgio Agamben, *Homo sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφ. Παναγιώτης Τσιαμούρας, επιμ. – επίμετρο Γιάννης Σταυρακάκης, Scripta, Αθήνα 2005, σ.217.

²⁶ Αναφορικά με το ζήτημα της πορνείας στη λογοτεχνία, βλ. Khalid Kishtainy, *The prostitution in Progressive Literature*, Alison and Busby, London and New York 1982, pp. 45-48.

²⁷ Αντρος Λυρίτσας, «Η πορνεία στη λογοτεχνία», *Άνευ*, τχ.64 (Φθινόπωρο 2017), σσ. 42-52.

²⁸ Τριανταφυλλιά Κασσέτα, *Ο γαλλικός ρεαλισμός και νατουραλισμός στην ελληνική πεζογραφία στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα: αφηγηματικές τεχνικές* (Διδ. Διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Αθήνα 2010, σ.39.

χρησιμοποιούν τη γυναίκα ως αντικείμενο της αφήγησης για να καταδείξουν μια κοινωνία σε κρίση, ως εργαλείο για να στηλιτεύσουν το ψέμα, την ανηθικότητα και την υποκρισία των κοινωνικών σχέσεων». ²⁹ Στην ελληνική λογοτεχνία, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, η γυναίκα – εμπόρευμα, η αλλοτριωτική μετατροπή της γυναίκας σε ανταλλάξιμο είδος, καθίσταται το επικρατέστερο σύμβολο του ξεπεσμού της αστικής τάξης. ³⁰ Όπως επισημαίνει ο Μ.Γ. Μερακλής, στον χώρο της μεταπολεμικής πεζογραφίας, η πορνεία «τροφοδοτεί» τα παραλογοτεχνικά είδη, τον λαϊκό κινηματογράφο, όχι, όμως, και την αστική πεζογραφία, καθώς, «με την απήχηση που είχε η εθνική αντίσταση στα κατοχικά χρόνια, οι αριστεροί συγγραφείς άρχισαν, από τα μέσα της δεκαετίας του '40 και δώθε, να βάζουν σε δεύτερο πλάνο την κριτική του καπιταλιστικού συστήματος και του απεικάσμάτος του, της αστικής κοινωνίας». ³¹ Στο πλαίσιο αυτό, εγκαταλείπεται σταδιακά η γυναίκα – θύμα ως θέμα προσφιλές και αναδεικνύεται η αντάξια του άνδρα συμμετοχή της γυναίκας στον αγώνα των προοδευτικών δυνάμεων.

Στη νουβέλα «Σα θα γίνουμε άνθρωποι» από την ομώνυμη συλλογή διηγημάτων του Πέτρου Πικρού ³² οι ήρωες και οι ηρωίδες προέρχονται από τα κράσπεδα της

²⁹ Χριστίνα Ντουνιά, *Πέτρος Πικρός. Τα όρια και η υπέρβαση του νατουραλισμού*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 2006, σ.36.

³⁰ Βλ. Μ.Μ. Παπαϊωάννου, *Από τον Ψυχάρη στον Γληνό*, Φιλιππότης, Αθήνα 1986, σ. ια' και Χριστίνα Ντουνιά, «Η δεκαετία του 1920. Από την ποίηση της παρακμής στην κοινωνική αμφισβήτηση», στο Αγγέλα Καστρινάκη, Αλέξης Πολίτης, Δημήτρης Τζιόβας (επιμ.), *Για μια ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα. Προτάσεις ανασυγκρότησης, θέματα και ρεύματα. Πρακτικά συνεδρίου στη μνήμη του Αλέξανδρου Αργυρίου. Ρέθυμνο 20-22 Μαΐου 2011*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012, σ. 75.

³¹ Μ.Γ. Μερακλής, «Τύποι γυναικών στην μεταπολεμική πεζογραφία μας», *Νέα Εστία*, τχ. 1331 (Χριστούγεννα 1982), σ.98.

³² Η συλλογή διηγημάτων *Σα θα γίνουμε άνθρωποι* το 1924 αποτελεί το δεύτερο μέρος ενός προγραμματισμένου «διπτύχου», το οποίο ξεκίνησε με τη συλλογή διηγημάτων υπό τον τίτλο *Χαμένα κορμιά* το 1922, για να ολοκληρωθεί ως «τριλογία» πλέον το 1927, με το μυθιστόρημα *Τουμπεκί*. Στα τρία έργα υπάρχει ενιαίος κεντρικός συνεκτικός ιστός, τον οποίον συνθέτει ο κοινωνικός περίγυρος όπου ζουν και κινούνται οι περισσότεροι από τους ήρωές τους. Πρόκειται, κατά κύριο λόγο, για τον παρασιτικό υπόκοσμο του εγκλήματος, του πεζοδρομίου, των καταγωγίων και των φυλακών. Κοινοί είναι, επίσης, οι χαρακτήρες και η φύση αυτών των ανθρώπων, που παρουσιάζονται άλλοτε ως ρημαγμένες ψυχές κι ανθρώπινα ναυάγια κι άλλοτε ως σκληροί και ανάλγητοι εγκληματίες, περιθωριακοί τύποι της βίας και της απάτης. Βλ. Γιάννης Δημ. Μπάρτζης, *Το λογοτεχνικό έργο του*

κοινωνικής πυραμίδας, από την ευρεία δεξαμενή τού κοινωνικού περιθωρίου. Πρόκειται για ανθρώπινα ράκη, καθημαγμένες υπάρξεις, ατομικότητες που έχουν υποστεί ένα είδος κοινωνικής υπερορίας, μα και μian ανεπίστρεπτη εσωτερική εξορία. Το Καφέ Αμάν (που φέρει την εναλλακτική ονομασία «Υπόγειος Παράδεισος») αποτελεί τον χώρο όπου διαδραματίζεται η υπόθεση της νουβέλας. Η λειτουργία του ως πορνείου είναι κεκαλυμμένη, με την ανοχή, όπως θα δούμε, των μηχανισμών τού αστικού κράτους. Η διαρρύθμιση και η διακόσμηση του χώρου αποδίδονται με πλήθος λεπτομερειών, φανερώνοντας μια χαμηλή αισθητική και μian ευτέλεια. Οι πίνακες που κοσμούν το εσωτερικό τού πορνείου αναπαριστούν φυσικά τοπία και αναπεπταμένους χώρους, γεγονός που αντιπαραβάλλεται emphaticά στον ασφυκτικά περικλειστο χώρο του υπόγειου μαγαζιού. Όπως συμβαίνει στα περισσότερα έργα του Πικρού, ο παραλληλισμός έμβιων όντων με άβια αντικείμενα είναι ισχυρά παρών και εξυπηρετεί συμβολικές λειτουργίες. Έτσι, τα φθαρμένα και χαμηλού κόστους έπιπλα που περισυνέλεξε ο ιδιοκτήτης του μαγαζιού παραβάλλονται με τις γυναίκες του πορνείου, οι οποίες κατέληξαν εκεί ως εμπορεύσιμα είδη.

Βασική πρωταγωνίστρια της νουβέλας είναι η Κατίνα, μία από τις πόρνες του «Υπόγειου Παράδεισου», η οποία αφήνεται να εννοηθεί πως κατέστη υπαίτια για τη διάλυση του γάμου της, η οποία την περιήγαγε σε κατάσταση οικονομικής ανέχειας.³³ Η προοπτική τής οριστικής απομάκρυνσης από το μέρος που έχει ταυτισθεί με την εξαχρείωση οπλίζει με δύναμη την Κατίνα, που βιώνει στιγμές συναισθηματικής ανάτασης. Αντικρίζοντας λίγο πριν από την απόδρασή της το είδωλό της στον καθρέφτη, η ηρωίδα βλέπει τα χαρακτηριστικά τού προσώπου της να εξωραϊζονται. Η ιδέα που υποβάλλεται εδώ συνίσταται στην ύπαρξη άμεσης συστοιχίας ανάμεσα στην

Πέτρον Πικρού, 1894-1956: θέσεις, στόχοι, αναπροσανατολισμοί (Διδ. Διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα 2002, σ.122.

³³ Από τον Sander Gilman επισημαίνεται ότι στις μελέτες της Ευρώπης του τέλους του 19^{ου} αιώνα σχετικά με τη φύση της πόρνης η οικονομική ένδεια συμπεριλαμβάνεται στους αιτιολογικούς παράγοντες της εν λόγω αποκλίνουσας συμπεριφοράς. Βλ. Sander L. Gilman, *Difference and Pathology. Stereotypes of Sexuality, Race and Madness*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1985, pp. 42-44.

εσωτερική μεταστροφή και την εξωτερική όψη. Η Κατίνα μοιάζει να βιώνει μian ονειρική, κινούμενη μεταξύ συνειδητότητας και ασύνειδων λειτουργιών εμπειρία, όπου το εγώ³⁴ της «διχοτομείται», με αποτέλεσμα η ίδια να αδυνατεί να διακρίνει ποια από τις δύο «εκδοχές» τού εαυτού της (η κεκαθαρμένη ή η άλλη) αποτελεί την αυθεντική.

Η «έξοδος» της Κατίνας συντελείται λάθρα, κατ' αναλογία προς τη λαθροβίωσή της ως υποκειμένου του κοινωνικού περιθωρίου. Η ηρωίδα παρομοιάζεται με πρώην φυλακισμένο που, απολυτρωμένος πια από τον εφιάλτη της ειρκτής, αντικρίζει για τελευταία φορά την πόρτα του δεσμοτηρίου που εγκαταλείπει, ατενίζοντας το μέλλον ελπιδοφόρο. Το αίσθημα πνιγμονής που βάρυνε την πόρνη κατά τα χρόνια παραμονής της στο Καφέ Αμάν δηλώνει εμφιαστικά η αυτόματη σχεδόν κίνησή της να ανασάνει βαθιά λίγο πριν απομακρυνθεί από το «καταραμένο»³⁵ κατώφλι του πορνείου. Αξίζει να υπογραμμισθεί πως από τη σκέψη της Κατίνας το ενδεχόμενο του γάμου ως «επανορθωτικού μέσου» είναι πλήρως εκτοπισμένο. Μέσω της τεχνικής του ελεύθερου πλάγιου λόγου,³⁶ η ηρωίδα παρουσιάζεται να κρίνει με υποδόρια ειρωνεία τις σχετικές αντιλήψεις «συναδέλφων» της, σύμφωνα με τις οποίες η γυναίκα που έχει εξοκείλει αποκτά (ή επανευρίσκει) την ανθρώπινη ιδιότητα ως μέλος ευυπόληπτου συζυγικού ζεύγους. Ο διακαής πόθος της πρωταγωνίστριας συνίσταται στην οικοδόμηση μιας καινούργιας ζωής, με κύριο άξονα την επανένωσή της με την κόρη της, Λιλίκα. Σημείο εκκίνησης της νέας πορείας θα αποτελέσει η εύρεση ενός «νοικοκυρεμένου»³⁷ δωματίου που θα στεγάσει μητέρα και κόρη, αλλά και ο «καθαρός» τής Κατίνας από την αμαρτία, με τη βοήθεια του Μεγάλου Αγιασμού των Φώτων, με τον οποίον η ηρωίδα θα περιλούσει το σώμα της. Δε θα αποτελούσε

³⁴ Επισημαίνουμε τη χρήση των ψυχαναλυτικών όρων *εγώ* και *είναι*, οι οποίοι συνδέονται με τη φροϋδική θεωρία, από την οποία δέχεται επιδράσεις η πεζογραφία της δεκαετίας του 1920.

³⁵ Πέτρος Πικρός, *Σα θα γίνουμε άνθρωποι*, εισαγωγή – επίμετρο Χριστίνα Ντουνιά, Άγρα, Αθήνα 2009, σ.49.

³⁶ «Η εσωτερική διείσδυση πραγματοποιείται καλύτερα μέσα από τον ελεύθερο πλάγιο λόγο, σε ένα ευρύ φάσμα χρήσης μορφών του που επιτρέπουν τον συνδυασμό δύο φωνών, της φωνής του προσώπου και της φωνής του αφηγητή. Έτσι δίνεται στο πρόσωπο αληθοφάνεια και στο συγγραφέα η δυνατότητα να πλάσει τα πρόσωπα με βάση τα ιδεολογικά πρότυπα που επιλέγει, μέσα από τη διεισδυτική ικανότητα που εκφράζει από τη φωνή του αφηγητή». Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *ό.π.*, σσ. 102-103.

³⁷ Πέτρος Πικρός, *ό.π.*, σ.46.

εκζήτηση ο παραλληλισμός τής περιγραφόμενης ως τελετουργικού τύπου εξαγνιστικής διαδικασίας με εκείνη στην οποία υποβάλλουν τον εαυτό τους ορισμένα θύματα σεξουαλικής κακοποίησης, στην προσπάθειά τους να αποτινάξουν το αίσθημα ρυπαρότητας που έπεται της καταναγκαστικής συνεύρεσης. Στη συνέχεια, παρακολουθούμε τη νοερή απεικόνιση του σκηνικού συνάντησης με τη Λιλίκα, από την οποίαν η Κατίνα σκοπεύει να ζητήσει ταπεινά συγχώρεση για το ηθικό της παράπτωμα. Ως «επιτίμιο» του αμαρτήματος στο οποίο υπέπεσε, η Κατίνα δε θα επιχειρήσει να αγγίξει κανένα σημείο του σώματος του κοριτσιού, αλλά, γονατίζοντας μπροστά του, θα φιλήσει «ώς και τη σκόνη που θα πέσει απ' της Λιλίκας τ' αγαπημένα παπουτσάκια...».³⁸ Στη συνείδηση της ηρωίδας το βαρύ της ανόμημα την καθιστά μιαρή και ανάξια να έρθει σε απτική επαφή με μιαν αγνή και αμόλυντη ύπαρξη, ως εάν να επρόκειτο για φορέα επικίνδυνης μεταδοτικής νόσου. Η σωματοποιημένη εκδοχή τής ηθικής μίανσης αντανακλά την περιχαράκωση των κοινωνικών κατηγοριοποιήσεων και συνδέεται σαφώς με ένα ευρύτερο σύστημα κοινωνικού ελέγχου, ιδιαίτερα διεισδυτικό. Είναι γνωστό πως η συμπεριφορά μας απέναντι στη ρυπαρότητα, εν γένει, σχετίζεται με τον εκτοπισμό όσων στοιχείων επιφέρουν διασάλευση στα τηρούμενα ταξινομικά συστήματα. Η διαδικασία, άλλωστε, της τακτοποίησης συνεπάγεται την απόρριψη όσων στοιχείων αδυνατούν να υπεισέλθουν στο καθιερωμένο αντιληπτικό μας σχήμα. Η αντίληψη αυτή περί ρυπαρότητας συνιστά, επομένως, το οδηγητήριο νήμα που απολήγει αβίαστα στο πεδίο του συμβολισμού, υποδηλώνοντας τη διασύνδεση με άλλα, συμβολικά συστήματα καθαρότητας.³⁹ Καθώς η Κατίνα ανεβαίνει για τελευταία φορά τα σκαλιά τού υπογείου – κολαστηρίου, στη σκέψη της έρχεται η μέρα κατά την οποία τα «κατρακύλησε»⁴⁰ για πρώτη φορά. Η χρήση ενός ρήματος δηλωτικού τού κατήφορου, εν γένει, και, εν προκειμένω, του ηθικού ξεπεσμού, δεν προκρίνεται τυχαία.

³⁸ Πέτρος Πικρός, *ό.π.*, σ.47.

³⁹ Βλ. Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ. – εισαγ.), *Τα όρια του σώματος...*, *ό.π.*, σ.117 και Τζάνα Πομάτα (Gianna Pomata) «Η ιστορία των γυναικών: ένα ζήτημα ορίων» στο Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σσ. 205-206.

⁴⁰ Πέτρος Πικρός, *ό.π.*, σ.48.

Η Ταρσή, που φέρει το παρωνύμιο Πλουπλού, υποφέρει από σωματικά ενοχλήματα, οφειλόμενα στο έλκος στομάχου, από το οποίο και πάσχει. Με την πρόοδο της αφήγησης, παρακολουθούμε την υγεία της να επιδεινώνεται σοβαρά. Αψηφώντας τους αφόρητους πόνους, η ηρωίδα εργάζεται σκληρά, προκειμένου να εξασφαλίζει την ιατροφαρμακευτική της περίθαλψη.⁴¹ Στην αποκατάσταση της υγείας της η Ταρσή εναποθέτει όλες τις ελπίδες της να θραύσει τα δεσμά της πορνείας και να «εξανθρωπισθεί». Στη νεωτερικότητα, άλλωστε, «η συντήρηση του εαυτού δεν σημασιοδοτεί πλέον ένα μέλημα για τη μετά θάνατον ζωή αλλά το μέλημα για την υγεία και τη θεραπευτική αγωγή».⁴² Στην προσπάθειά της να συγκεντρώνει τα χρήματα που απαιτούνται για τις επισκέψεις της στον γιατρό, η Ταρσή καταναλώνει μεγάλες ποσότητες από τα αμφιβόλου ποιότητας ποτά που σερβίρονται στο Καφέ Αμάν, συμβάλλοντας, έτσι, στη μεγιστοποίηση των κερδών τού μαγαζιού. Η εν λόγω τακτική επιδεινώνει, ασφαλώς, σημαντικά την ήδη επιβαρυσμένη υγεία της, παγιδεύοντάς την σε έναν φαύλο κύκλο οδύνης. Παρατηρούμε πως, παρά τις συχνές επισκέψεις στον θεράποντα, η στάση της ηρωίδας απέναντι στο πάσχον σώμα της πόρρω απέχει από κάθε είδους αυτοφροντιστική συνθήκη. Η ίδια προξενεί νέα, ανεπανόρθωτα πλήγματα στον οργανισμό που πασχίζει να θεραπεύσει. Το σώμα της ηρωίδας μετατρέπεται, κατά συνέπεια, σε επιφάνεια επί της οποίας επενεργούν οικείες δυνάμεις βίας. Η Scary υπογραμμίζει ότι η σπανιότητα με την οποίαν ο σωματικός πόνος απεικονίζεται στη λογοτεχνία αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όταν εξετασθεί σε σχέση με το γεγονός ότι σταθερά η τέχνη προσδίδει ορατότητα σε άλλες μορφές οδύνης.⁴³ Το ζήτημα του σωματικού πόνου αποτελεί αντικείμενο λογοτεχνικής πραγμάτευσης και στο διήγημα του Π. Πικρού «Ξεμολογημένα». Εδώ μία φυματική πόρνη διηγείται μέσα από μια σκηνική αφήγηση την ιστορία της ζωής της και την πορεία της προς την πορνεία. Στο πλαίσιο της μνημονικής αναδρομής, η

⁴¹ Για το θέμα του πάσχοντος σώματος στη λογοτεχνία, βλ. Μαρίτα Παπαρούση, *Το σώμα και η διαπραγμάτευση της διαφοράς στη σύγχρονη ελληνική πεζογραφία*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012, σσ. 67-68 και 287-288.

⁴² Δήμητρα Μακρυνιώτη, «Εισαγωγή: Το σώμα στην ύστερη νεωτερικότητα» στο Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ. – εισαγ.), *Τα όρια του σώματος...*, ό.π., σ.37.

⁴³ «Οι *ψυχολογικές οδύνες*, αν και συχνά είναι δύσκολο να εκφραστούν από οποιονδήποτε, *όντως* έχουν ένα περιεχόμενο αναφοράς, είναι δεκτικές λεκτικής αντικειμενοποίησης, και είναι τόσο συνηθισμένο να απεικονίζονται στην τέχνη [...]», Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ. – εισαγ.), *Τα όρια του σώματος...*, ό.π., σ.369. Η πλαγιογράμματα έμφαση της συγγραφέως.

αφηγήτρια εξομολογείται την πρώτη της σεξουαλική εμπειρία ως ιεροδούλης, ρηματοποιώντας το βίωμα του σωματικού άλγους, καθώς και τις εκδηλώσεις σωματοποίησης της ψυχικής οδύνης ως συνοδού συμπτώματος. Αμφότερες οι αφηγήσεις λειτουργούν επιβεβαιωτικά, ως προς την άρση των διπολικών τρόπων σκέψης που υπαγορεύουν τον αυστηρό διαχωρισμό νου – σώματος και αναδεικνύουν τον πόνο σε αισθητηριακή και συναισθηματική εμπειρία που εμπλέκει νου, σώμα και συναίσθημα.⁴⁴

Μία από τις ενδιαφέρουσες⁴⁵ γυναικείες φιγούρες της νουβέλας αποτελεί η «ασίκισσα» Μαρίκα, η οποία εντάσσεται στο δυναμικό του Καφέ Αμάν μετά την έλευσή της στην πρωτεύουσα, συνέπεια της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η ηρωίδα ζει με την ελπίδα της επιστροφής στη Σμύρνη, μian ελπίδα που προσλαμβάνει σταδιακά τα χαρακτηριστικά εμμονής. Παγιδευμένη στον ιστό της κατά Kristeva «απόκεντρης χρονικότητας»,⁴⁶ η Μαρίκα παλινδρομεί στις παρελθούσες εμπειρίες του γενέθλιου τόπου, ανάγοντας τον επαναπατρισμό της σε πρόκριμα του προσωπικού της «εξανθρωπισμού». Στον ευσεβή πόθο της ηρωίδας αποτυπώνεται, βέβαια, ανάγλυφα το συλλογικό όνειρο των προσφύγων που εισέρευσαν μαζικά στην Ελλάδα μετά την κατάρρευση του Μικρασιατικού μετώπου. Στην πεποίθηση της Μαρίκας πως η απασχόλησή της ως πόρνης είναι αμιγώς παροδική αντικατοπτρίζεται, μεταξύ άλλων, η εδραία πεποίθηση του μεγαλύτερου μέρους των προσφύγων ότι η παραμονή τους στη χώρα έφερε προσωρινό χαρακτήρα, πράγμα που επέφερε σημαντική επιβράδυνση στη διαδικασία ένταξης και ταύτισής τους με τον γηγενή πληθυσμό. Το γεγονός ότι η Σμυρνιά πόρνη αποφεύγει να εμπλέκεται σε διαδικασίες διαπραγμάτευσης της τιμής των παρεχόμενων υπηρεσιών την καθιστά ιδιαίτερα προσφιλή στους θαμώνες του μαγαζιού. Η στάση της Μαρίκας, απότοκος της πεποίθησής της πως τα προερχόμενα από την πορνεία χρήματα είναι

⁴⁴ Βλ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, «Εισαγωγή: Το σώμα στην ύστερη νεωτερικότητα» στο Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ. – εισαγ.) *Τα όρια του σώματος...*, ό.π., σσ. 54-55.

⁴⁵ Χριστίνα Ντουσιά, Πέτρος Πικρός. *Τα όρια και η υπέρβαση του νατουραλισμού*, Γαβρηλίδης, Αθήνα 2006, σ.71.

⁴⁶ Τζούλια Κρίστεβα, *Μαύρος ήλιος. Κατάθλιψη και μελαγχολία*, μτφ. Πάνος Αλούπης, Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σ.116.

«καταραμένα»,⁴⁷ αποτελεί δείκτη ενός είδους διαφοροποίησης της ηρωίδας από τις περισσότερες γυναίκες που στελεχώνουν το Καφέ Αμάν και επιδιώκουν την αύξηση των κερδών τους.

Την πινακοθήκη των γυναικείων χαρακτήρων του «Υπόγειου Παράδεισου» συμπληρώνει η μεσήλικη Θελξινόη, εργαζόμενη επί τής υποδοχής του μαγαζιού. Έχοντας «κληρονομήσει» από τον θανόντα πατέρα της το όνειρο της αποκατάστασής της ως δασκάλας σε σχολείο θηλέων, η ηρωίδα φιλοδοξεί να απεμπλακεί από το δίκτυο της πορνείας και να διορισθεί ως εκπαιδευτικός, εκπληρώνοντας, έτσι, την εσωτερικευμένη γονεϊκή επιθυμία. Η συστηματική (και απόλυτα διαστρεβλωμένη) χρήση λόγιων εκφράσεων από τη Θελξινόη επιστρατεύεται ώστε η ίδια να επιδείξει την αρχαιομάθεια και, κατ' επέκτασιν, την ποιοτική διαφοροποίησή της από το επίλοιπο ανθρώπινο δυναμικό τού Καφέ Αμάν. Η παρουσία της Θελξινόης στο πολυάνθρωπο χαμαιτυπείο προσδίδει σε αυτό μian επίφαση κύρους αντίστοιχου εκείνου με το οποίο είναι περιβεβλημένα τα σαλόνια των ανώτερων κοινωνικών τάξεων, στοιχείο μέσω του οποίου στηλιτεύεται έμμεσα η αστική υποκρισία. Τόσο η αρχαιοπρεπής γλώσσα της Θελξινόης όσο και η έμπληη λαϊκών εκφράσεων και ύβρεων γλώσσα που μετέρχονται οι γυναίκες του πορνείου συγκροτεί μian αξιοσημείωτη γλωσσική ετερότητα.⁴⁸ Στη συνείδηση της ηρωίδας η παραμονή της στο υποβαθμισμένο καταγώγιο φαίνεται να συνιστά μian έκτοπη παρουσία, μia σύντομη μόνον παρέκκλιση από την προδιαγεγραμμένη, λαμπρή πορεία της ως εκπαιδευτικού ή ακόμη και «διαφύντριας».⁴⁹ Αξίζει να προσεχθεί πως η συνεχής παραφθορά όρων προερχόμενων από την καθαρεύουσα, πέρα από το κωμικό αποτέλεσμα που εμφανώς παράγει, υποδηλώνει τη σκωπτική διάθεση του συγγραφέα απέναντι στις αυταπάτες που συντηρούν οι ήρωές του, τρέφοντας φρούδες ελπίδες για τη μεταστροφή τής τύχης τους. Αναλαμβάνοντας τον ρόλο της πατρόνας στο Καφέ Αμάν, η Θελξινόη εκτελεί τα «διευθυντικά» της καθήκοντα, ιδίως όταν ο ιδιοκτήτης του μαγαζιού απουσιάζει. Εγκλωβισμένη στον χώρο που έχει οικοδομήσει το ζωτικό

⁴⁷ Πέτρος Πικρός, *ό.π.*, σ.85.

⁴⁸ Η προφορικότητα αναδεικνύεται σε πάγιο χαρακτηριστικό τής πεζογραφίας του Πικρού: τα φραστικά λάθη, τα κενά, οι ασυνταξίες, οι παραφθορές σε μονολόγους ή διαλογικές σκηνές, αλλά και στους συχνούς ελεύθερους πλάγιους λόγους, αποδίδονται με εντυπωσιακή φυσικότητα. Βλ. Χριστίνα Ντουνιά, «Εισαγωγή» στο Πέτρος Πικρός, *Σα θα γίνουμε άνθρωποι*, *ό.π.*, σ.21.

⁴⁹ Πέτρος Πικρός, *ό.π.*, σ.61.

της ψεύδος, η ηρωίδα επαφίεται στις κίβδηλες υποσχέσεις του «παραφέντη»⁵⁰ του πορνείου ότι ο ίδιος θα μεσολαβήσει έτσι ώστε να επισπευσθεί ο πολύευκτος διορισμός της.

Σε έναν ικανό αριθμό χωρίων της υπό μελέτη νουβέλας εντοπίζονται εγκατεσπαρμένες αναφορές των γυναικών στο θείο. Η θρησκευτική πίστη των ηρωίδων δε μοιάζει να εκπηγάει από τα εσώτερα βάθη της ανθρώπινης ψυχής, δε συνιστά κορύφωση της προσωπικής συνάντησης με το Άγιο, όπου συμμετέχουν νόηση και συναίσθημα, αλλά εξαντλείται στην τυπολατρική τήρηση των παραδεδομένων συμβάσεων. Επιδιδόμενες σε ασχολίες που ταυτίζονται με «αμαρτήματα» στην εκκλησιαστική διδασκαλία, οι πόρνες του Καφέ Αμάν επικαλούνται συχνά τα θεία, ενώ τελούν με σχολαστικότητα τα τυπικά λατρευτικά έθιμα της χριστιανικής θρησκείας. Η παρανάγνωση της θείας χάριτος ως μόνης παρεμβατικής δύναμης, ικανής να ανασύρει από τα «βορβορώδη»⁵¹ ύδατα τις ταλαιπωρημένες υπάρξεις, ενισχύει τη φαταλιστική στάση των γυναικών, οι οποίες, απεκδύομενες το φορτίο της ατομικής ευθύνης, ακινητούν και μεταθέτουν την πραγματώση της ύπαρξής τους σε μian ακαθόριστη μελλοντική χρονική βαθμίδα.

Για τις περισσότερες από τις εργαζόμενες του πορνείου ο γάμος έχει αναχθεί σε μέσο εκπολιτισμού της γυναίκας. Έτσι, για τη Μανιώ τη Μπαγιαντέρα η προσήλωση στην έννοια του γάμου προσλαμβάνει τον χαρακτήρα εμμονής.⁵² Το γεγονός ότι η ηρωίδα διατηρεί ερωτικό δεσμό με τον Κουραμπανά, αστυνομικό τού τμήματος Ηθών και θαμώνα του Καφέ Αμάν, καταδεικνύει την ώσμωση του υποκόσμου με εκπροσώπους της έννομης τάξης, οι οποίοι υποχρεούνται, θεωρητικά, να μεριμνούν για την τήρηση των κανόνων δικαίου. Κατά τρόπο ανάλογο, για τη δεκαεννιάχρονη Λέλα, τη

⁵⁰ Πέτρος Πικρός, *ό.π.*, σ.61.

⁵¹ Δανείζομαι τον όρο από το κριτικό κείμενο του Παύλου Νιρβάνα «Μές' από τον βόρβορον» στο Πέτρος Πικρός, *Σα θα γίνουμε άνθρωποι*, *ό.π.*, σ.255.

⁵² Ο σεβασμός ενός κοινωνικού θεσμού σημαίνει ταυτόχρονα ότι, αφενός, θεωρείται απαραίτητη η υιοθέτηση αποδεκτών ή επιθυμητών συλλογικών στόχων και, αφετέρου, ότι η παραδοχή τού θεσμού συνιστά τον τρόπο επίτευξης των στόχων αυτών. Η παραγνώριση του θεσμού, αντίθετα, είναι δυνατό να οδηγήσει σε κοινωνική οριακότητα ή και απόρριψη. Βλ. Αναστασία Παπανικολάου, *Η άγαμη γυναίκα στο ελληνικό μυθιστόρημα το πρώτο μισό του 20ού αιώνα (1900-1950)*, (Διδ. Διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2009, σ. 263.

νεαρότερη από τις πόρνες του Καφέ Αμάν, η προοπτική σύναψης ενός καθ' όλα ευπρόσωπου γάμου διανοίγει ευδιάβατα τα μονοπάτια της κοινωνικής αναγνώρισης. Η αντίληψη πως η επίσημη σύνδεση με το αντίθετο φύλο, στο πλαίσιο των επιταγών της κεκανονισμένης σεξουαλικότητας, δύναται να αποτελέσει εχέγγυο κοινωνικής αποκατάστασης για την ηθικώς παρεκκλίνουσα γυναίκα αντανακλά τη βαθιά εμπεδωμένη πίστη στην ιεραρχημένη σχέση αρσενικού – θηλυκού.⁵³ Όπως μας πληροφορεί ο αφηγητής, καθώς συστήνει στον αναγνώστη την ηρωίδα, η τελευταία δε μεριμνά ώστε να αποσοβηθεί ο κίνδυνος μετάδοσης αφροδίσια νοσημάτων κατά τη σεξουαλική της συνεύρεση με τους πελάτες του «Υπόγειου Παράδεισου», τους οποίους δεν υποχρεώνει να τηρούν τα απαραίτητα μέτρα προφύλαξης. Δε στερείται ενδιαφέροντος η παρατήρηση ότι, στη διάρκεια του ελληνικού Μεσοπολέμου, το σώμα της «κοινής» γυναίκας αποδείχθηκε ένα καίριο εργαλείο στην κρατική παρέμβαση μέσω μέτρων «ηθικής», που απέβλεπαν στην ηθική εξυγίανση της κοινωνίας.⁵⁴

Στην υπό εξέταση νουβέλα εμφανίζεται – περισσότερο ως θέμα που δορυφορεί παρά ως κεντρικός θεματικός άξονας – το ζήτημα της γυναικείας ομοφυλοφιλίας.⁵⁵ Η

⁵³ Η τελετουργία του γάμου νομιμοποιεί και επικυρώνει τις σχέσεις ανάμεσα στα φύλα, ενώ συμβάλλει άμεσα στην αναπαραγωγή των συνθηκών για την αναπαραγωγή του κοινωνικού status quo, λειτουργεί, δηλαδή, σαν *ιδεολογικός μηχανισμός*. Βλ. Νόρα Σκουτέρη – Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σσ.111-152. Η πλαγιογράμματα έμφαση δική μου.

⁵⁴ Όπως ανέδειξε η Δ. Τζανάκη, στον Μεσοπόλεμο διαμορφώθηκε σταδιακά ένας ιατρικός λόγος με στόχο τον σωματικό και ηθικό σωφρονισμό του πληθυσμού. Στο πλαίσιο αυτό, το σώμα της εκδιδόμενης γυναίκας χρησιμοποιήθηκε από το κράτος στην εισαγωγή βιοπολιτικών μηχανισμών ελέγχου στον πληθυσμό, με πρόσχημα την αναγκαιότητα εξυγίανσης της κοινωνίας από τα αφροδίσια νοσήματα. Η απειλή κατά της δημόσιας υγείας ταυτίστηκε κατ' αποκλειστικότητα με το σώμα της ελευθέριας γυναίκας, μιας και η πορνεία προσδιορίστηκε ως φαινόμενο που αφορούσε μόνον τις γυναίκες. Βλ. Δήμητρα Τζανάκη, *Ιστορία της [μη] κανονικότητας. Η Σφίγγα πρέπει ν' αυτοκτονήσει. Ο Οιδίποδας επικρατεί. Εισαγωγή στην ιστορία του εκθηλυσμού, της υστερίας, του ανυπαντισμού, της ομοφυλοφιλίας και της πορνείας στον Μεσοπόλεμο*, Ασίνη, Αθήνα 2016.

⁵⁵ Το ίδιο ζήτημα εμφανίζεται και στο διήγημα του Πικρού «Παριζιάνικα γλέντια», όπου η παντρεμένη μεγαλοαστή ηρωίδα Ζιζέλ Φουρνιέ προσκαλεί σε ομοφυλοφιλικές περιπτώξεις την υπηρέτριά της. Η ομοσεξουαλική επιθυμία προκύπτει εδώ ως απότοκος του κορεσμού των ερωτικών συγκινήσεων που έχει δοκιμάσει η πρωταγωνίστρια. Για μία ακόμη φορά, το χρήμα παρουσιάζεται ως δύναμη που διαβρώνει και εκχυδαΐζει τις διαπροσωπικές σχέσεις.

μεσήλικη Θελξινόνη διατηρεί ερωτικές σχέσεις με την – κατά πολύ νεότερή της – Λέλα. Το παρακμιακό περιβάλλον του πορνείου μοιάζει να ευνοεί την ευδοκίμηση τέτοιου είδους σχέσεων. Όπως προσφυώς επισημαίνει ο Αντωνόπουλος, ο λεσβιακός έρωτας δεν αναπαρίσταται εδώ ως «αυτόνομη μορφή σεξουαλικότητας, απόρροια επιλογής του γυναικείου ερωτισμού, αλλά ως μια παράπλευρη έξη της ζωής στους οίκους ανοχής, από την οποία απουσιάζει ο αισθησιασμός της ερωτικής συνεύρεσης».⁵⁶ Η στάση της ώριμης και πεπειραμένης Θελξινόνης απέναντι στην ερωμένη της διακρίνεται από ένα είδος έκδηλης αμφιθυμίας: τον προστατευτικό ρόλο που υπηρετεί η πρώτη, «ορμηγνούντας»⁵⁷ τη Λέλα εν είδει μητρικού αντικειμένου, υπονομεύει η συνήθειά της να διαθέτει τα χρήματα που η φίλη της της εμπιστεύεται προς ίδιον όφελος, με σκοπό να υποχρεώσει ηθικά τον Κουραμπανά ώστε εκείνος να μεριμνήσει για τον ταχύτερο δυνατό διορισμό της ως δασκάλας. Παρατηρούμε πως οι διανθρώπινες σχέσεις, ο συναισθηματικός παράγοντας, καθυποτάσσονται στην ατομικιστικού πυρήνα φιλοδοξία των ανθρώπων του Καφέ Αμάν, στην υποστασιοποίησή τους, δηλαδή, μέσω της δραπέτευσής τους από τον «Παράδεισο» – κολαστήριο. Πρόκειται για «προσπάθεια απομονωμένη, λαχτάρα ατομιστική, εγώπαθη, χαρακτηριστικό κι αυτό γνώρισμα του αφάνταστου ξεπεσμού».⁵⁸ Ιδιαίτερης μνείας χρήζει ο διάλογος που διαμείβεται μεταξύ των δύο γυναικών, επ’ αφορμή της απόδρασης της Κατίνας. Ο προσδιορισμός της αιτιώδους συνάφειας ανάμεσα στην ενέργεια της Κατίνας και στην απόκτηση (ή μη) της ανθρώπινης ιδιότητας προβληματίζει τις ηρωίδες. Το αντικείμενο της λογομαχίας αφορά στο αν ο εξανθρωπισμός προηγείται της ενέργειας «εξόδου» ή αν η τελευταία συνιστά ικανή και αναγκαία συνθήκη για την επίτευξή του. Το γεγονός ότι η αντιπαράθεση αποδεικνύεται ατελέσφορη υποδηλώνει πως πρόκειται για αδιέξοδη κατάσταση που προσλαμβάνει τον χαρακτήρα φαύλου κύκλου.

⁵⁶ Παναγιώτης Αντωνόπουλος, «Από τη Μαριέττα Μπέτσου στη Ρίτα Μπούμη. Η Σαπφώ, η λεσβιακή λογοτεχνία και ο φεμινισμός στην Ελλάδα από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι το Μεσοπόλεμο», στο *(Αντι)μιλώντας στις βεβαιότητες. Φύλα, αναπαραστάσεις, υποκειμενικότητες*, επιμ. Δήμητρα Βασιλειάδου, Παναγιώτης Ζεστανάκης, Μαρία Κεφαλά, Μαρία Πρέκα, ΚΨΜ, Αθήνα 2013, σ. 265.

⁵⁷ Πέτρος Πικρός, *ό.π.*, σ.63.

⁵⁸ Πέτρος Πικρός, «Στο κατώφλι», εισαγωγή στο *Σα θα γίνουμε άνθρωποι*, εκδόσεις Βιβλιοπωλείου «Η Λογοτεχνία», Αθήνα 1924, σ.7. Το απόσπασμα ελήφθη από τον Γιάννη Δημ. Μπάρτζη, *Το λογοτεχνικό έργο του Πέτρου Πικρού...*, *ό.π.*, σ.131.

Όταν οι άνδρες του πορνείου κάνουν λόγο για κάποια ή κάποιες από τις εκδιδόμενες γυναίκες, αναφέρονται σε αυτές με έντονο κυνισμό και όρους αγοράς, σαν να πρόκειται για εμπορεύσιμα είδη, ενώ η αξία των εκπορνευμένων σωμάτων κοστολογείται ανάλογα με τα προσόντα και την ηλικία τους.⁵⁹ Στη σκέψη των ανδρών οι εν λόγω γυναίκες έχουν απολέσει την ανθρώπινη ιδιότητα, έχουν υποβιβασθεί στην κατηγορία των αναλώσιμων προϊόντων, των εναλλάξιμων και αντικαταστατών μαζών, των οποίων η χρησιμότητα φαίνεται να βρίσκεται αυστηρά περιχαρακωμένη στα στενά όρια της ικανοποίησης των ανδρικών οργανικών αναγκών. Ο προαγωγός ασκεί απόλυτη και αδιαμφισβήτητη εξουσία επί των εκμαυλισμένων γυναικείων σωμάτων, τα οποία υποτάσσονται με πλήρη ευπείθεια. Οι πόρνες καθίστανται αδιαμαρτύρητοι αποδέκτες λεκτικής, μα και σωματικής βίας, εκτιθέμενες σε ποικίλους κινδύνους και υποχρεούμενες να αισθάνονται ευγνωμοσύνη απέναντι στον μαστροπό, «χάρη» στον οποίο κατορθώνουν να εξασφαλίζουν τα προς το ζην.

Από την απεικόνιση των εκπορνευμένων γυναικείων σωμάτων απουσιάζει κάθε ίχνος συγγραφικής απόπειρας να παραχθεί ένα αισθητικό αποτέλεσμα ικανό να σαγηνεύσει ή θέλξει τον αναγνώστη. Ειδικότερα, τα σώματα των εκδιδόμενων γυναικών εικονίζονται κάθε άλλο παρά εύχυμα, εύγραμμα, διακρινόμενα από νεανικό σφρίγος ή πάλλοντα ερωτισμό. Αντίθετα, παρουσιάζονται αντιαισθητικά και θλιβερά παρηκμασμένα, αλωμένα όχι τόσο από την αναπόδραστη φυσική φθορά, μα, κυρίως, από την εσωτερική διάβρωση, την κάμψη των ψυχικών αντοχών, τον αδιάλειπτο ταλανισμό.⁶⁰ Η επίμονη αναφορά τού αφηγητή σε γυναικεία σωματικά μέλη που τελούν υπό καθεστώς παραμόρφωσης αποτελεί σαφή μετωνυμία της κοινωνικής αποσάθρωσης, προϊόν τής οποίας συνιστά, άλλωστε, ο υποβιβασμός τού γυναικείου

⁵⁹ Αξίζει να υπογραμμισθεί πως, όταν στο έμψυχο περιβάλλον του καφέ Αμάν προστίθενται τρεις αλλοδαπές, των οποίων τα εξωτερικά χαρακτηριστικά είναι εμφανώς διαφοροποιημένα από εκείνα των Ελληνίδων, οι παλαιότερες από τις πόρνες χαρακτηρίζονται μέσα από την οπτική τού κυρ Λέαντρου ως «ξεφουσημένες» και «σακατεμένες». Επικαλούμενος την ευταξία και την οργάνωση που προϋποθέτει η λειτουργία της επιχείρησης, ο ιδιοκτήτης του πορνείου εξασφαλίζει μεγαλύτερη αμοιβή στις νεοφερμένες αλλοδαπές, οι οποίες θεωρούνται πιο ελκυστικές για τους πελάτες.

⁶⁰ Ακόμη και το πρόσωπο της Λέλας, της νεότερης από τις πόρνες του Καφέ Αμάν, αρχίζει να εμφανίζει σημάδια πρόωρης γήρανσης, γεγονός που επιμαρτυρεί τη φθοροποιό δράση της διαβίωσης εντός ενός ανθυγιεινού και ψυχοτόνου περιβάλλοντος.

σώματος σε εξάρτημα πώλησης της ηδονής.⁶¹ Η εικόνα των κάθιδρων και με πενιχρά μέσα καλλωπισμένων γυναικείων σωμάτων συμπληρώνει το αποκρουστικό σκηνικό μαρασμού και κακοπάθειας των ψυχών που σφυροκοπούνται ανηλεώς, οδηγούμενες σε σταδιακή κατάρρευση.

Η απουσία της Κατίνας από το Καφέ Αμάν θορυβεί τον κυρ Λέαντρο, τον οποίον η έγνοια για την τύχη της ηρωίδας δεν τον συνέχει λόγω συναισθηματικής εμπλοκής ή ανθρωπιστικού ενδιαφέροντος. Η παρουσία της Κατίνας κρίνεται επιθυμητή, με αποκλειστικό γνώμονα το οικονομικό συμφέρον, μιας και, σύμφωνα με τον ιδιοκτήτη του μαγαζιού, η ίδια «είχε γουρλίδικο ποδαρικό».⁶² Ο λόγος του κυρ Λέαντρου αποτελεί έναν μόνον από τους πολυάριθμους δείκτες πραγματοποίησης⁶³ του γυναικείου σώματος που απαντούν στα διηγήματα του Πικρού. Η έννοια της πραγματοποίησης, άμεσα συναρτώμενη με την άρνηση της αυτονομίας του ανθρώπου και τη μεταχείριση του τελευταίου ως απλού μέσου για την επίτευξη κάποιου απώτερου σκοπού, έχει από νωρίς συναρτηθεί με τη σεξουαλική λειτουργία. Σύμφωνα με τον Kant, ειδικότερα, με το να επιτρέπει το άτομο να χρησιμοποιούν οι άλλοι το πρόσωπό του για την ικανοποίηση των σεξουαλικών τους επιθυμιών έναντι αμοιβής, χρησιμοποιεί τον εαυτό του σαν ένα πράγμα. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι, κατά τον Γερμανό φιλόσοφο, η ευθύνη της υποβάθμισης, που αυτονοήτως

⁶¹ Όπως υπογραμμίζει σχετικώς η Μαίρη Μικέ, η σωματική παρακμή είναι πρωτίστως κοινωνική παρακμή. Βλ. Μαίρη Μικέ, «Η αμφισβητούμενη ιδιοκτησία του σώματος. Για την τριλογία *Χαμένα κορμιά* του Πέτρου Πικρού», *Κονδυλοφόρος*, τόμος 10, 2011, σ.113.

⁶² Πέτρος Πικρός, *ό.π.*, σ.65.

⁶³ Η πραγματοποίηση της γυναίκας συνοδεύει, κατά την Ελ. Βαρίκα, τη διείσδυση της εμπορευματικής οικονομίας σε όλους τους τομείς της κοινωνίας. Βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Παπαζήση, Αθήνα 2011, σ.261. Για τον Lukács, ο όρος «πραγμοποίηση» σημαίνει τη διαδικασία σύμφωνα με την οποία τα προϊόντα της ανθρώπινης δραστηριότητας διαμορφώνονται σε έναν κόσμο πραγμάτων και σχέσεων μεταξύ πραγμάτων, σε ένα σύστημα, δηλαδή, πραγμάτων ανεξάρτητο και ξένο προς τους ανθρώπους, στους οποίους επιβάλλεται με τους δικούς του νόμους. Για το πλήρες εννοιολογικό περιεχόμενο της «πραγμοποίησης», βλ. Πηνελόπη Τζιώκα – Ευαγγέλου, *Η θεωρία της πραγμοποίησης στο έργο του Georg Lukacs* (Διδ. Διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 1988, σσ. 67-68.

συνεπάγεται η αντικειμενοποίηση, βαρύνει την ίδια την πόρνη.⁶⁴ Σε μια προσπάθεια αιτιολόγησης της εν λόγω απουσίας, ο ιδιοκτήτης του «Υπόγειου Παράδεισου» αποκλείει το ενδεχόμενο ασθενείας της ηρωίδας. Αποστερώντας – τρόπον τινά – από την Κατίνα ακόμη και το δικαίωμα στην ασθένεια, δικαίωμα που αποτελεί σαφή πολιτισμικό αναβαθμό, ο ήρωας της νουβέλας εισάγει πρόσθετες συντεταγμένες στον χάρτη του εξωκοινωνικού χώρου.⁶⁵ Στο σώμα της εκδιδόμενης γυναίκας, στο αντικείμενο, δηλαδή, της σεξουαλικής μίσθωσης, δεν εκχωρείται καν η «άδεια» να νοσεί. Η πόρνη, κατά συνέπεια, δε λογίζεται ως φορέας στοιχειωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το δικαίωμα στην ασθένεια αναγνωρίζεται κατ' αποκλειστικότητα στους έχοντες την οικονομική δυνατότητα να μεριμνήσουν για την αποκατάσταση της υγείας τους. Για τους περιθωριακούς και κοινωνικά δυσπροσάρμοστους ήρωες του υπό εξέταση έργου η δύναμη του χρήματος ανάγεται σε παντοδυναμία, χάρη στην οποία ακόμη και το συρρικνωμένο ηθικά υποκείμενο δύναται να διεκδικήσει τα προνόμια του ανθρωπίνως βιοτεύειν (για αρκετές, άλλωστε, από τις πόρνες του Καφέ Αμάν η αναγωγή του γάμου σε όνειρο ζωής δεν περιορίζεται στην προσδοκώμενη κοινωνική αποδοχή, αλλά επεκτείνεται στην οικονομική εξασφάλιση που συνεπάγεται η θεσμικά κατοχυρωμένη ένωση με το αρσενικό).

Σε μία πολύ χαρακτηριστική σκηνή τού έργου παρακολουθούμε τους ανθρώπους του Καφέ Αμάν να συζητούν για την Κατίνα, την οποίαν η αστυνομία ανακάλυψε απαγχονισμένη σε ένα δωμάτιο. Αν δεχθούμε πως, στρεφόμενος κατά τού εαυτού του, ο αυτόχειρας «επιτίθεται» εναντίον έτερου προσώπου (η αυτοκαταστροφή

⁶⁴ Βλ. Immanuel Kant, *Lectures on Ethics*, (trans.) Louis Infield, Harper and Row, Publishers, New York 1963.

⁶⁵ Ως εξωκοινωνικός χώρος ορίζεται ο χώρος στον οποίον ζουν άτομα που χαρακτηρίζονται από τάσεις φυγής, αποστασιοποίησης και μη συμμετοχής στα κοινωνικά δρώμενα εξαιτίας του χαμηλού οικονομικού και κοινωνικού τους επιπέδου, βλ. το λήμμα “περιθώριο” στο Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ, Αθήνα 2008, σσ.1379-1380. Καθώς όλες οι κοινωνικές θέσεις δεν έχουν το ίδιο κοινωνικό κύρος, άλλες αξιολογούνται ως κατώτερες και άλλες ως ανώτερες, ο καθένας ως φορέας μιας κοινωνικής θέσης διαθέτει μικρότερο ή μεγαλύτερο κοινωνικό κύρος και, κατά συνέπεια, χαμηλότερο ή υψηλότερο status. Βλ. Χ. Νόβα – Καλτσούνη, *Κοινωνικοποίηση. Η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 66 και Δ.Γ. Τσαούσης, *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Gutenberg, Αθήνα 1989.

ιδωμένη ως ετερο-καταστροφή),⁶⁶ τότε η αυτοκτονία της ηρωίδας θα ήταν δυνατό να ερμηνευθεί ως επίθεση εναντίον των κοινωνικών δομών, του απειλητικού Άλλου, που της στέρησε την πλήρωση του ονείρου της. Στην αναμέτρηση, άλλωστε, μιας ανίσχυρης μονάδας με τους κραταιούς κοινωνικούς μηχανισμούς η σύνθλιψη της πρώτης θεωρείται μάλλον προδιαγεγραμμένη. Έχοντας, δηλαδή, αφομοιώσει την επιθετικότητα της κοινωνίας απέναντί της, η Κατίνα επιτίθεται στο ίδιο της το σώμα.⁶⁷ Η ηρωίδα παραμένει δέσμια του περιβάλλοντος που τη γέννησε και την εξέθρεψε, η μοναχική της απόπειρα να «εξανθρωπισθεί» δε θα μπορούσε να στεφθεί με επιτυχία, μιας και η ευόδωση ενός τέτοιου εγχειρήματος υπερβαίνει τα στενά όρια του ατομικού και προϋποθέτει μια δυναμική επανεκκίνηση των δομών του κοινωνικού συστήματος.⁶⁸ Ως εθελούσια έξοδος από τη ζωή, βέβαια, η αυτοκτονία θα ήταν δυνατό να ιδωθεί και από διαφορετική σκοπιά.⁶⁹ Ειδικότερα, μέσω του επιδιωκόμενου θανάτου τους οι ηρωίδες των λογοτεχνικών έργων δύνανται, σε ορισμένες περιπτώσεις, να διεκδικήσουν την αυτονομία τους. Εάν δεχθούμε πως «ο μόνος τρόπος να αποκτήσει μια γυναίκα μια συνθήκη ολότητας θα ήταν να απαρνηθεί

⁶⁶ Στις περισσότερες περιπτώσεις επιθυμία και σκοπός του αυτόχειρα δεν είναι ο θάνατός του, αλλά η αλλαγή της οδνηρής και ανυπόφορης κατάστασης. Συνεπώς, η αυτοκτονία φέρει τον χαρακτήρα επίκλησης και διαμαρτυρίας. Βλ. Σ. Μπελεγρίνος, Θ. Ζάχαρης, Ε. Φραδέλος, «Η αυτοκτονία ως κοινωνικό και ψυχολογικό φαινόμενο», *Επιστημονικά Χρονικά* 2014: 19(4), σσ.370-379.

⁶⁷ Βλ. και Δέσποινα Μπισχινιώτη, *Σεξουαλικότητα, σχέσεις εξουσίας και σωματικές εν-γραφές σε πεζά λογοτεχνικά κείμενα της δεκαετίας του 1920* (Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2014, σ.75.

⁶⁸ Σύμφωνα με τον Ε.Ν. Μόσχο, «Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι ο Πικρός ήταν από τους συγγραφείς που πίστευαν ότι με την αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών και πιο συγκεκριμένα του όλου κοινωνικού καθεστώτος [...] θα αίρονταν αυτομάτως οι αδικίες και οι αθλιότητες». Ε.Ν. Μόσχος, «Πέτρος Πικρός. Τριακοστή επέτειος του θανάτου του», *Νέα Εστία*, τ. ΡΚ', τχ. 1417 (15 Ιουλίου 1986), σ.919.

⁶⁹ Ως διεπιστημονικό αντικείμενο μελέτης, η αυτοχειρία εισήλθε από νωρίς στον ευρύτερο χώρο της φιλοσοφίας, όπου οι διάφορες απόπειρες ερμηνευτικής προσέγγισης της αυτοκτονικής πράξης ανέδειξαν πλήθος από συνιστώσες επιρροής της. Από την ηθική του υποστήριξη ως αυτόνομου δικαιώματος με λογική επάρκεια ως την απόλυτη καταδίκη του λόγου, κυρίως, του αμετάκλητου χαρακτήρα του θανάτου, το ίδιο το δικαίωμα στην αυτοκτονία αποτέλεσε τη διανοητική διεκυστίδα ανάμεσα σε εκπροσώπους διαφορετικών φιλοσοφικών ρευμάτων.

το σώμα της»,⁷⁰ τότε η πράξη της αυτοχειρίας, η οποία συνεπάγεται τον αφανισμό τού σωματικού εαυτού, μεταφράζεται ως επαλήθευση και όχι ως θρυμματισμός τής ατομικής ταυτότητας, ως υπεράσπιση της αξιοπρέπειας και πραγμάτωση της εσωτερικής ελευθερίας.⁷¹ Στην προσπάθειά της, δηλαδή, να ανακόψει την πορεία της ως θύματος μιας εκτεταμένης αλυσίδας κοινωνικής εκμετάλλευσης, η Κατίνα ενδέχεται να επιλέγει την οδό τής ανυπαρξίας, της εξάλειψης του σώματος που μετατράπηκε σε πεδίο εξαγοράς και άσκησης βίας.

Το απονενομημένο διάβημα της Κατίνας ταραίζει για λίγο τα λιμνάζοντα ύδατα της ζωής στο Καφέ Αμάν και μετατρέπεται σε αντικείμενο εκτεταμένης συζήτησης, μέσω της οποίας εμφανίζεται, μεταξύ άλλων, η προσκόλληση των γυναικείων χαρακτήρων σε δεισιδαιμονίες και ανορθολογικές αντιλήψεις, αντιπροσωπευτικές τού χαμηλού μορφωτικού και κοινωνικού τους επιπέδου. Η Θελξινόη παρακινεί τις εργαζόμενες του Καφέ Αμάν να μεριμνήσουν από κοινού, ώστε να αποδοθούν οι δέουσες τιμές στην αποθανούσα. Την ανθρώπινη ιδιότητα, που η Κατίνα απέτυχε να αποκτήσει ενόσω βρισκόταν εν ζωή, διαφαίνεται η πιθανότητα να την εξασφαλίσει μετά θάνατον. Το κοινό βίωμα της δυστυχίας «αδελφοποιεί», κατά τη Θελξινόη, τις γυναίκες του Καφέ Αμάν, οι οποίες σπεύδουν να επιδοκιμάσουν ομόφωνα τις προτάσεις της ηρωίδας. Η εξέλιξη, ωστόσο, της αφήγησης λειτουργεί άκρως αποκαλυπτικά, σχετικά με τα βαθύτερα αίτια που θα υπαγόρευαν την ανάληψη της σχετικής δράσης εκ μέρους των γυναικών· τις καταγιστικές προτάσεις σχετικά με τη μεταθανάτια φροντίδα της Κατίνας (οι οποίες περιλαμβάνουν μέχρι και πρόσκληση του δεσπότη) διαδέχεται η συγκεκριμένη απροθυμία των γυναικών να συνεισφέρουν στα έξοδα της κηδείας. Την κίνηση της Λέλας και της Μανιώς να διαθέσουν μέρος των χρημάτων τους ανακόπτουν η ερωμένη της πρώτης και ο εραστής τής δεύτερης, οι οποίοι προορίζουν τα εν λόγω ποσά για την εξυπηρέτηση προσωπικών τους συμφερόντων. Τον οβολό της σπεύδει να προσφέρει η Ταρσή ως φανέρωμα καλής πίστεως. Δεν πρόκειται, ωστόσο, παρά για μια προσπάθεια εξευμενισμού τού Θεού, ο οποίος προσδοκείται να συνεκτιμήσει την ενέργειά της και

⁷⁰ Margaret Higonnet, «Σιωπές που μιλούν: αυτοκτονίες γυναικών», στο Susan R. Suleiman (επιμ.), *Το γυναικείο σώμα στον δυτικό πολιτισμό. Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Σαββάλας, Αθήνα 2008, σ.195.

⁷¹ Η θεώρηση της αυτοκτονίας ως πράξης ελευθερίας συναρτάται άμεσα με την – ευρέως διαδεδομένη στη σύγχρονη δυτική σκέψη – έννοια της αυτοδιαχείρισης του υποκειμένου. Βλ. Φιλίμων Παιονίδης, *Ψευδολογία και ηθική*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 195, 198.

να της χαρίσει το πολύτιμο αγαθό της υγείας. Πέραν του ιδεοληπτικού χαρακτήρα που εμφανώς φέρει η κίνηση της Ταρσής, η μονομερής προσήλωση στο ίδιον όφελος αποδεικνύεται εκ νέου άφθαρτο και ανυπέρβλητο τείχος για τους γυναικείους (και όχι μόνο) χαρακτήρες του Πικρού. Η εσωτερική κλίση για προσφορά τερματίζεται αυτόματα, αμέσως μόλις διαπιστωθεί πως ελλοχεύει ο κίνδυνος να θιγούν ατομικά κίνητρα και συμφέροντα. Η επαναλαμβανόμενη, ακόμη, αναφορά των γυναικών στην καλή έξωθεν μαρτυρία που αναμένεται να εξασφαλίσει για λογαριασμό τους η τέλεση μιας πολυτελούς κηδείας επιβεβαιώνει τη λειτουργία της κοινής γνώμης ως προσανατολιστικού γνώμονα αντίληψης, ακόμη και για ανθρώπους των οποίων η δράση τοποθετείται εκτός κοινωνικού νυμφώνος.⁷² Η προσκόλληση των ηρωίδων σε κάθε είδους τελετουργική πράξη αποδεικνύει πως οι δεσμοί με τα κοινωνικά ειωθότα δεν έχουν διαρραγεί. Σύμφωνα με τη Σκουτέρη – Διδασκάλου, οι τελετουργίες πάσης φύσεως αποτελούν πράξεις συμβολικές, δεδομένου ότι η τελετουργία εξωτερικεύει το σύστημα των κοινωνικά αποδεκτών σχέσεων ανάμεσα σε άτομα και ομάδες. Κατά συνέπεια, ως μορφή κοινωνικής συμπεριφοράς, η τελετουργία είναι πάντοτε συμβατική.⁷³ Άλλωστε, και η σταθερά επανερχόμενη ως ένα είδος επωδού φράση «σα θα γίνουμε άνθρωποι» υποδηλώνει την επιθυμία (όχι, ωστόσο, και τη συστηματική επιδίωξη) των υποκειμένων του περιθωρίου να ενσωματωθούν στις προτεινόμενες αξίες των κυρίαρχων λόγων.⁷⁴

⁷² Σχετικά με τον ρυθμιστικό χαρακτήρα της κοινής γνώμης και τη λειτουργία της ως μορφής άτυπου κοινωνικού ελέγχου, βλ. Μαίρη Μικέ, «Τα απύλωτα και δύσφημα στόματα του κόσμου: Λειτουργίες της “κοινής γνώμης” σε νεοελληνικά πεζογραφικά κείμενα (1870-1920)», στο *Η λογοτεχνία και οι προϋποθέσεις της. Τιμητικό αφιέρωμα στην Τζίνα Πολίτη*, επιμ. Τίνα Κροντήρη – Κατερίνα Κίτση-Μυτάκου, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 199-225.

⁷³ Νόρα Σκουτέρη – Διδασκάλου, ό.π., σ.115.

⁷⁴ Σύμφωνα με τον Goffman, τα περιθωριοποιημένα από τα κεντρικά συστήματα εξουσίας υποκείμενα είναι πιθανό, έχοντας ενσωματώσει τα κριτήρια «φυσιολογικότητας» από την ευρύτερη κοινωνία, να αντιλαμβάνονται και να συμφωνούν, όπως οι πόρνες του Πικρού, ότι υπολείπονται αυτού που θα έπρεπε να είναι. Βλ. Erving Goffman, ό.π., σσ. 69-70. Ενδιαφέρον παρουσιάζει σχετικά και η ακόλουθη παρατήρηση: Στο μυθιστόρημα του Maxim Gorki *Οι πρώην άνθρωποι*, από το οποίο πιθανολογείται πως ο Πικρός άντλησε τόσο τον τίτλο όσο και τη θεματολογία της δικής του νουβέλας, οι ήρωες, έχοντας συμπτύξει μιαν ιδιόρρυθμη ομάδα που σαρκάζει την κοινωνία και τους θεσμούς της, αντιστρέφουν τα πρότυπα και δεν επιθυμούν «να ξαναγίνουν άνθρωποι». Οι ηρωίδες του Πικρού, αντίθετα, αρθρώνουν την ύπαρξή τους γύρω από τον μελλοντικό τους «εξανθρωπισμό» και δεν

Τις πληθωρικές προτάσεις περί απόδοσης τιμών στη νεκρή διαδέχεται η απραξία των ηρωίδων, οι οποίες, τελικά, δεν ειδοποιούν καν τον ιδιοκτήτη του οίκου τελετών. Στην παθητικότητα που διακρίνει τις πόρνες του Καφέ Αμάν, στο θεωρητικό ενδιαφέρον που εξαντλείται σε λεκτικές διαβεβαιώσεις, δίχως να μετουσιώνεται ποτέ σε πράξη, αντανακλάται ο πυρήνας σκέψης και ζωής υπάρξεων στρεβλωμένων και μοιρολατρικά υποταγμένων.⁷⁵ Ωστόσο, ο θάνατος της Κατίνας λειτουργεί ως ενοποιητικό στοιχείο ανάμεσα στις γυναίκες που μοιράζονται την ιδιότητα της πόρνης. Στο αίσθημα συμπόνιας που διακατέχει τις περισσότερες από αυτές για την κατάληξη της Κατίνας αφήνεται να εννοηθεί πως υποκρύπτεται ο φόβος που «γεννά» το νοερό προβάρισμα του τραγικού τέλους της πρωταγωνίστριας. Προβάλλοντας, δηλαδή, στη συντριβή της ηρωίδας το ενδεχόμενο ματαιώσης της δικής τους ζωτικής ελπίδας, οι πόρνες της νουβέλας καταλαμβάνονται από ρίγος και δέος. Ο φόβος του θανάτου διαπερνά σύγκορμες τις γυναίκες του Καφέ Αμάν, οι οποίες βιώνουν ένα είδος παραισθητικής εμπειρίας, αισθανόμενες το απειλητικό φάσμα του θανάτου να επικάθεται στις «κορφές»⁷⁶ τους. Οι ίδιες μοιάζει να συνειδητοποιούν πως ο ατέρμονος σωματικός, μα και ψυχικός παραδαρμός τους, αυξάνει επικίνδυνα την εγγύτητα ανάμεσα σε εκείνες και το άφευκτο τέλος.

Το άψυχο σώμα της Κατίνας καταλήγει ανώνυμο στην αίθουσα του ανατομείου, όπου χρησιμοποιείται στο πλαίσιο παράδοσης μαθημάτων για τους φοιτητές της Ιατρικής Σχολής. Η λειτουργία του σώματος της ηρωίδας ως αντικειμένου που τίθεται στην υπηρεσία αλλότριων σκοπών δεν ανακόπτεται ούτε από το γεγονός του θανάτου της. Το σώμα της Κατίνας αποδεικνύεται βιώσιμο μόνον ως ευπειθές ανδράποδο των μηχανισμών εκμετάλλευσης⁷⁷ η απομάκρυνσή του από το περιβάλλον που το

εγκαταλείπουν το όνειρο. Πρόκειται για σαφή δείκτη διαφοροποίησης των δύο συγγραφέων, ως προς τις ιδεολογικές τους στοχεύσεις.

⁷⁵ Η προοπτική της απολύτρωσης δε διαφαίνεται σε κανένα σημείο για της ηρωίδες του Πικρού. Τα περιθώρια διαφυγής είναι εκμηδενισμένα. Στα νατουραλιστικά έργα παρατηρείται η ακύρωση κάθε ελευθερίας βούλησης. Η εντύπωση που αφήνεται στον αναγνώστη είναι εκείνη της ματαιότητας των πράξεων και των γεγονότων. Οι άνθρωποι, έρμαια των καταστάσεων και του κοινωνικού γίνεσθαι, μοιάζουν ανίκανοι να ελευθερωθούν από το τέλμα όπου έχουν περιέλθει.

⁷⁶ Πέτρος Πικρός, *ό.π.*, σ.111.

⁷⁷ «[...] σαν δύναμη παραγωγής το σώμα περιβάλλεται με σχέσεις εξουσίας και κυριαρχίας· αλλά, αντίθετα, δεν είναι δυνατό να αποτελέσει δύναμη εργασίας παρά μονάχα αν ενταχθεί σ' ένα σύστημα καθυπόταξης [...]· το σώμα μετατρέπεται σε χρήσιμη δύναμη μόνο αν γίνει σώμα παραγωγικό και

εξέθρεψε έρχεται να σημάνει τον πλήρη αφανισμό του. Τις άκρως απωθητικές εικόνες του κατατεμαχισμού τής ανθρώπινης σάρκας μεταφέρει στις γυναίκες του Καφέ Αμάν ο Παντελής, ένας εκ των τροφίμων του πορνείου, ο οποίος, χάρη στη φιλική του σύνδεση με εργαζόμενο του ανατομείου, επισκέπτεται συχνά την Κατίνα. Η περιγραφή τής μεταχείρισης του πτώματος συντελείται από την προοπτική τού λαϊκού, αμόρφωτου ήρωα, στον οποίον ο αφηγητής εκχωρεί τον λόγο, αποσυρόμενος και πάλι από το προσκήνιο. Η αποτύπωση της διείσδυσης των ιατρικών εργαλείων στο νεκρό σώμα πραγματοποιείται με εμφανή τραχύτητα, δίχως την παρεμβολή «φίλτρων», αλλά με φράσεις που προέρχονται κατευθείαν από τη λαϊκή ορολογία του σφαγείου.⁷⁸ Πρόκειται για συγγραφική επιλογή που μαρτυρεί την ανταπόκριση του έργου στο πρόταγμα ευθυγράμμισης της τέχνης με την επιστήμη, όπως αυτό διαμορφώθηκε στον νατουραλισμό.⁷⁹ «Η ανάλυσή μας», γράφει ο Ζολά, «παραμένει πάντοτε σκληρή, γιατί η ανάλυσή μας φτάνει ως τα βάθη του ανθρωπίνου πτώματος».⁸⁰ Η προσήλωση του βλέμματος της νεκρής στην οροφή αποδίδεται στην παντοτινά διαψευσμένη ελπίδα της να αρθεί σε ένα ύψος εσωτερικό, να δικαιώσει την ύπαρξή της μέσω του «εξανθρωπισμού» της. Στις επίμονες ερωτήσεις των γυναικών τού πορνείου αναφορικά με την κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει το σώμα της Κατίνας ο Παντελής απαντά, διαγράφοντας την πορεία της τύχης του πτώματος με τα πλέον μελανά χρώματα. Το νεκρό σώμα, που, σύμφωνα με τα λεγόμενα του ήρωα, θα καταλήξει στον κάδο των απορριμμάτων, αποδεικνύεται «χρήσιμο» μόνο στο πλαίσιο του επιστημονικού διαμελισμού του, η λειτουργική του σκοπιμότητα εξαντλείται στο

σώμα καθυποταγμένο». Μισέλ Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφ. Κ. Χατζηδήμου, Ι. Ράλλη, επιμ. Α. Σταύρου, Ράππα, Αθήνα 1989, σ.38.

⁷⁸ Χριστίνα Ντουνιά, *Πέτρος Πικρός. Τα όρια και η υπέρβαση του νατουραλισμού*, ό.π., σ.56.

⁷⁹ Η θέση πως ο Πικρός ακολούθησε, κατά τη συγγραφή της τριλογίας των *Χαμένων κορμιών*, τις αρχές τού νατουραλισμού φαίνεται να τυγχάνει ευρείας αποδοχής από την κριτική. Ο εισηγητής τού νατουραλισμού, Emile Zola, δανείσθηκε τον όρο από τον χώρο των εικαστικών τεχνών. Η εξέλιξη των επιστημών και, ιδίως, της βιολογίας, όπως αυτή εκδηλώθηκε με τη διατύπωση της δαρβινικής θεωρίας περί τής προέλευσης του ανθρώπου από τα χαμηλότερα ζώα, οδήγησε τους νατουραλιστές να αναζητήσουν και να περιγράψουν την κτηνώδη φύση του ανθρώπου, που εκδηλώνεται κάτω από ορισμένες καταστάσεις. Η εισαγωγή τής επιστημονικής μεθοδολογίας (κυρίως της ιατρικής) αποτέλεσε, επιπροσθέτως, έναν από τους βασικούς παράγοντες διαμόρφωσης του νατουραλισμού. Σχετικά με την προέλευση και τα χαρακτηριστικά τού νατουραλισμού, βλ. Lilian R. Furst- Peter N. Scrine, *Νατουραλισμός*, μτφ. Λία Μεγάλου, Ερμής, Αθήνα 1982.

⁸⁰ Χριστίνα Ντουνιά, *Πέτρος Πικρός...*, ό.π., σ.55.

να ενεργοποιήσει το ιατρικό νυστέρι. Στην έννοια του απορρίμματος ως εξοριστέας ύλης αποτυπώνεται ανάγλυφα η εικόνα του ανθρώπινου σώματος ως τόπου εγγραφής κοινωνικών σημάνσεων. Ειδικότερα, το εκπορνευμένο σώμα της Κατίνας, εκτοπισμένο ως τέτοιο από την επικράτεια του κοινωνικά και πολιτισμικά διανοητού, υφίσταται τη δεύτερη (και τελική) απόρριψη ως ένα είδος οργανικού υπολείμματος, μιαινού περιττώματος, ως μια μορφή «αποκειμενοποιημένου» σώματος, κατά τη σχετική θεωρία της J. Kristeva.⁸¹ Το διαμελισμένο σώμα, σφραγισμένο πια από τον θάνατο, μαρτυρεί τον διαμελισμό της επιθυμίας της κατόχου του να ενταχθεί στη χορεία των ανθρώπων που η κοινωνία στέργει και ενσωματώνει στους κόλπους της.

2. Γυναικεία σώματα υπό κάθεξη. Το τραύμα της ετεροφυλοφιλικής προσταγής: Ντόρας Ρωζέττη, *Η ερωμένη της* (1929)

Το μυθιστόρημα της Ρωζέττη αρδεύει από τη βιωμένη εμπειρία, την οποίαν μεταπλάθει αναστοχαστικά. Η Ντόρα,⁸² είκοσι τριών περίπου χρόνων, αριστερίζουσα φοιτήτρια Χημείας, συνάπτει ερωτικό δεσμό με την κατά κάποια χρόνια μεγαλύτερή της Λίζα. Μέσα από ένα κείμενο ημερολογιακής υφής (το οποίο, ωστόσο, δε δεσμεύεται από την αυστηρότητα της ημερολογιακής καταγραφής), η αφηγήτρια εκδιπλώνει την πολυκύμαντη, διαλειμματική ερωτική της σχέση με την ερωμένη της. Η σύνδεση των δύο γυναικών ξεκινά εν είδει πειραματικού παιχνιδιού, το οποίο, προϊόντος του χρόνου, οδηγεί τις ηρωίδες στις σκοτεινές ατραπούς τού σαρκικού

⁸¹ Σύμφωνα με τη Γαλλίδα θεωρητικό, ως “αποκείμενο” ορίζεται κάθε στοιχείο του *σωματικού* εαυτού που ταυτίζεται με τη ρυπαρότητα και αποβάλλεται ως ανεπιθύμητο και εξοβελιστέο, προκειμένου να περιχαρακωθεί η επικράτεια του γενικού κανόνα. Βλ. Julia Kristeva, *An essay on abjection*, μτφ. L.S. Roudiez, Columbia University Press, New York 1982, σσ. 4 και 89.

⁸² Ο Λάμπρος Βαρελάς δεν αποκλείει το ενδεχόμενο η επιλογή τού ονόματος της κεντρικής ηρωίδας να ανακαλεί συνειδητά την ομώνυμη διάσημη ασθενή τού S. Freud, η οποία τού έδωσε την αφορμή να αναπτύξει τις θεωρίες του αναφορικά με τη γυναικεία υστερία και τη γυναικεία ομοφυλοφιλία. Βλ. Λάμπρος Βαρελάς, «Ευρήματα και νέες προτάσεις για το “ρομάντζο” *Η Ερωμένη της* της Ντόρας Ρωζέττη», *Νέα Εστία*, τχ.1808 (Φεβρουάριος 2008), σσ.262-263.

πάθους, μα και της ψυχικής ένωσης.⁸³ Ο σφοδρός έρωτας της Ντόρας για τη Λίζα παρομοιάζεται με ανίατη νόσο, της οποίας η «συμπτωματολογία» εκτίθεται διεξοδικά από την αυτοδιηγητική αφηγήτρια. Η έξαρση και η ύφεση των «συμπτωμάτων» αποτυπώνονται μέσα από μία διαδικασία η οποία, καθώς οι σύντομες διαλογικές σκηνές εναλλάσσονται με την ανάπτυξη του αφηγηματικού λόγου και με τις περιγραφικές ενότητες, αποκαλύπτει τις συνθήκες ανάδυσης του ίδιου του κειμένου ως έργου τέχνης. Οι περιπέτειες του τρικυμιώδους ομόφυλου έρωτα συνυφαίνονται με τις περιπέτειες της γραφής ως διαδικασίας αυτο-αποκάλυψης, τροπής τού ιδιωτικού σε δημόσιο, αφαίρεσης του προστατευτικού παραπετάσματος που επιβάλλει η καθεστηκυία ηθική. Η τυραννική επιθυμία για κατοχή τού ερωτικού αντικειμένου και κυριαρχία συμπλέκεται με τον πόθο για ολόθυμη παράδοση σε ένα πάθος που η επανειλημμένη επιστράτευση μηχανισμών εκλογίκευσης δεν κατορθώνει να υποτάξει σε συμβατικά ερμηνευτικά σχήματα. Ο σταθερά επανερχόμενος φόβος της Ντόρας ότι το αίσθημά της μένει χωρίς ανταπόκριση και ότι η ίδια μετατρέπεται σε έμψυχο σεξουαλικό εργαλείο υποβάλλει την αφηγήτρια σε μια διαδικασία διεισδυτικού ελέγχου των διαθέσεων και της συμπεριφοράς τόσο της ίδιας όσο και της ερωμένης της. Η ευμετάβλητη συμπεριφορά τής Λίζας αποδεικνύεται απόλυτα ρυθμιστικός παράγοντας, ως προς τη λειτουργικότητα και τις ιδεολογικές μετατοπίσεις της Ντόρας. Η αμφιθυμική στάση της αφηγήτριας απέναντι στο πρωτόγνωρο αίσθημα που βιώνει την οδηγεί σε συνεχείς παλινδρομήσεις και παλινωδίες. Από την αναγωγή τού έρωτα σε υπέρτατη αξία ενώπιον της οποίας τα πάντα ωχριούν έως την εξορθολογιστική προσπάθεια αποδυνάμωσης του συναισθήματος, η Ντόρα πασχίζει «να βυθομετρήσει το συναισθηματικό υπόβαθρο της σεξουαλικής μανίας της για τη Λίζα».⁸⁴ Το ερώμενο πρόσωπο εξιδανικεύεται⁸⁵ από τη Ντόρα, για την οποίαν η ψυχική μέθεξη μοιάζει να συνιστά επιτακτικό

⁸³ Με την πρόοδο της αφήγησης, ο αναγνώστης διαπιστώνει ένα είδος διαφοροποίησης, ως προς τον τρόπο με τον οποίον η ομόφυλη ερωτική σχέση προσλαμβάνεται από τα δύο μέλη της.

⁸⁴ Ευριπίδης Γαραντούδης, «Γυναικεῖος ὕμνος στην ‘ομοφυλόφιλη ευτυχία’», [Βιβλιοδρόμιο], *Τα Νέα*, 4-5 Φεβρουαρίου 2006, σσ.8-9.

⁸⁵ Σύμφωνα με τη J. Butler, «η θηλυκή ομοφυλόφιλη υπόκειται σε μια ενισχυμένη εξιδανίκευση, σε ένα αίτημα για αγάπη που επιδιώκεται σε βάρος της επιθυμίας». Judith Butler, *Αναταραχή φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφ. Γιώργος Καράμπελας, επιμ. κειμένου Χριστίνα Σπυροπούλου, εισαγ. – επιστημονική επιμ. Βενετία Καντσά, επίμετρο Αθηνά Αθανασίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σσ.78-79.

ζητούμενο. Πρόκειται για χαρακτηριστικό που τείνει να αποδομήσει απόψεις που τοποθετούν στο επίκεντρο των ομόφυλων σχέσεων τη σεξουαλική δραστηριότητα, με αποτέλεσμα το πρόσωπο που επιλέγεται να μοιραστεί την εμπειρία να μη διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλο, να μην αποτελεί τον σκοπό, αλλά το μέσο για την εκπλήρωση της ερωτικής επιθυμίας.⁸⁶ Η απαλλαγμένη, ωστόσο, ενοχών απεικόνιση σκηνών τού ομόφυλου έρωτα, οι αποκάλυπτα αισθησιακές περιγραφές, η εκδηλούμενη «σε υπερθετικό βαθμό»⁸⁷ λαγνεία, φαίνεται να συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι στη συνείδηση της αφηγήτριας ο ερωτικός της προσανατολισμός συνιστά προϊόν ελεύθερης επιλογής, και όχι βιολογικής αναστροφής, η οποία θα πρέπει να παραμείνει επιμελώς καλυμμένη και να εικονισθεί με τη διαμεσολάβηση φίλτρων.

Στο μυθιστόρημα της Ρωζέττη εγκιβωτίζονται απόψεις της αφηγήτριας αναφορικά με το κοινωνικό γίνεσθαι και τη θέση της γυναίκας ως κοινωνικού υποκειμένου. Η Ντόρα στρέφει τα ειρωνικά της βέλη εναντίον συντηρητικών προτύπων σύμφωνα με τα οποία το φύλο της βαρύνεται με χαρακτηριστικά που εγγράφονται ως αμιγώς «γυναικεία», τη στιγμή που παρασιωπάται το ενδεχόμενο οικειώσής τους και από το ανδρικό φύλο. Την εναργέστερη υποστήριξη του σχετικού ισχυρισμού παρέχει το σημείο όπου εμφανίζεται η σκωπτική διάθεση της Ντόρας απέναντι σε κυρίαρχες απλουστευτικές αντιλήψεις, όπως εκείνη που συνδέει το κουτσομπολιό με τη γυναικεία «δράση». Πρόσθετη γενικευτική αντίληψη προς την οποίαν η Ντόρα στρέφει επιδεικτικά τα νώτα της αποτελεί εκείνη που συναρτά τη γυναικεία ομοφυλοφιλία με τον φεμινισμό, στον οποίον τοποθετείται η έδρα αιτιότητας για την εκδήλωση της ομοσεξουαλικής επιθυμίας: «ο φεμινισμός κι ο αγώνας της γυναίκας και η εξύψωσή της στο πνευματικό επίπεδο σε τι στρεβλωμένο επίπεδο σ' έφεραν, για το Θεό!».⁸⁸ Η υπονόμηση των ανδροκεντρικών μοντέλων όρασης της ενσώματης επιθυμίας διαφαίνεται στο αίσθημα αηδίας που καταλαμβάνει την ηρωίδα έπειτα από μια βραδιά φλογερού έρωτα, στο πλαίσιο της οποίας η αφηγήτρια υποκύπτει στα

⁸⁶ Βλ. Κλάρα Τόμσον, «Η ομοφυλοφιλία στο φως της ψυχανάλυσης», μτφ. Π. Ψυχογιού, *Διαβάζω*, τχ. 246 (19 Σεπτ. 1990), σ. 25.

⁸⁷ Μικέλα Χαρτουλάρη, «Μοντέρνο Φάντασμα», [Βιβλιοδρόμιο], *Τα Νέα*, 19 Νοεμβρ. 2005, σ.8.

⁸⁸ Ντόρα Ρωζέττη, *Η ερωμένη της. Ρωμάντσο*, επιμέλεια – επίμετρο Χριστίνα Ντουριά, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, σ.119.

κελεύσματα του ορμέμφυτου, φθάνοντας έως την απόλυτη «αποκτήνωση».⁸⁹ Η «τυφλή» υπακοή στο σαρκικό πάθος, η οποία καθιστά τον άνθρωπο ορμικό ον, μοιάζει επενδεδυμένη με σωρεία ενοχών, ίσως επειδή η σωματοκεντρική προσέγγιση της ερωτικής ένωσης αποτελεί χαρακτηριστικό που στερεοτυπικά⁹⁰ προσγράφεται στο ανδρικό φύλο.

Το αντικομοφορμιστικό πνεύμα από το οποίο εμφορείται η Ντόρα δε βασίζεται κατ' αποκλειστικότητα στον αποκλίνοντα σεξουαλικό της προσανατολισμό, μα περικλείει ένα συμπαγές σύνολο κοσμοθεωρητικών αντιλήψεων. Η ηρωίδα αποτελεί τη μοναδική περίπτωση γυναικείου χαρακτήρα στο υπό μελέτη μυθιστόρημα (και όχι μόνον) όπου το βλέμμα στρέφεται προς τη γυναίκα του μέλλοντος, γεγονός που μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο για έναν προδρομικό γυναικείο τύπο. Δε θα πρέπει να αποσιωπάται, βέβαια, το γεγονός πως στην εν λόγω γυναικεία φιγούρα αποδίδονται ανδρικά χαρακτηριστικά, τουλάχιστον ως προς την εξωτερική της εμφάνιση. Το γεγονός αυτό «γεννά» ερωτήματα σχετικά με το αν μία μη εξανδρισμένη ηρωίδα, μία γυναίκα που θα ενσάρκωνε το πρότυπο της θηλυκότητας (θα είχε, επομένως, ενδοβάλει τις κανονιστικές έμφυλες αναπαραστάσεις), θα μπορούσε να επιλεγεί συγγραφικά ως δυναμική διεκδικήτρια της ερωτικής ετερότητας. Πράγματι, στην περίπτωση της Ντόρας, τα όρια των έμφυλων διαχωρισμών παρουσιάζονται ρευστά και ασταθή, καθώς η θηλυκότητα ενσωματώνει την αρρενωπότητα, θέτοντας υπό αμφισβήτηση την ανδρική επικυριαρχία, καθώς απειλεί τη διάκριση ανάμεσα στο Εμείς και στο – αναγκαίο – Άλλο.

Εκείνο που διαφοροποιεί καθοριστικά τη νεαρή φοιτήτρια από φίλες της που βιώνουν την εμπειρία της ομοερωτικής έλξης αποδεικνύεται η αμετακίνητη άρνηση της πρώτης να συνθηκολογήσει με την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής, η οποία προτείνει το επίσημα συνδεδεμένο ετερόφυλο ζευγάρι ως μοναδική βιώσιμη πολιτισμικά συνθήκη. Σε αντίθεση με τη Ντόρα, που φαίνεται να επαναστατεί με συνέπεια εναντίον των ετεροκανονιστικών σχημάτων, η επίσης ομοφυλόφιλη φίλη

⁸⁹ Ντόρα Ρωζέττη, *ό.π.*, σ.43.

⁹⁰ Ως στερεότυπο νοείται «μία μονόπλευρη, υπερβολική και συνήθως προκατειλημμένη θεώρηση μιας ομάδας, φυλής ή τάξης ανθρώπων και συνήθως συνδέεται με τον ρατσισμό και την προκατάληψη του φύλου». Nicholas Abercrombie – Stephen Hill – Bryan S. Turner, *Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Πατάκη, Αθήνα 1987, σ. 325.

της Ρίτα συντηρεί τον συμβατικό αρραβώνα της, ο οποίος πρόκειται να οδηγήσει σε γάμο. Εάν επιχειρηθεί ο αιτιολογικός προσδιορισμός της τελευταίας συμπεριφοράς (που μοιάζει δυσερμήνευτη για την αφηγήτρια), τότε η ευλογοφανής εκδοχή της αποσόβησης του κοινωνικού στιγματισμού ενδέχεται να μην εξαντλεί το πεδίο των ερμηνειών. Οι λόγοι που υπαγορεύουν τη συναίνεση (προς την ετεροφυλοφιλία και την προοπτική τού γάμου) θα πρέπει ίσως να αναζητηθούν και στη δόμηση του κυρίαρχου επιστημονικού λόγου της εποχής τού Μεσοπολέμου, ο οποίος παρεισφρέει στην καθημερινή ροή των πραγμάτων, πειθαρχώντας τα ατομικά σώματα και επιχειρώντας να διευθετήσει κανονιστικά τις διαπροσωπικές σχέσεις των κοινωνικών υποκειμένων.⁹¹

Η φεμινιστική συνείδηση της ηρωίδας αναδύεται κατά τρόπο δυναμικό, δίχως, ωστόσο, το ύφος της γραφής να διολισθαίνει σε διάπυρα κηρύγματα. Το ιδεολογικό στοιχείο είναι εμφανώς υποταγμένο στη λογοτεχνική προσπάθεια. Στον περί ομοερωτισμού λόγο που εκφέρει η αφηγήτρια δε συνωθούνται ασφυκτικά φεμινιστικές επαγγελίες ή επιστημονικοφανείς παρατηρήσεις. Η γυναικεία ομοκοινωνικότητα, εκπεφρασμένη ως ανάπτυξη δεσμών αγάπης και συμπαράστασης μεταξύ γυναικών, είναι, βέβαια, ισχυρά παρούσα στο μυθιστόρημα.⁹² Στην προσπάθειά τους να διεκδικήσουν το δικαίωμα «ριζικότητας» σε ένα αυστηρά

⁹¹ Στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου και, ειδικότερα, στον ελλαδικό χώρο καταρτίζεται υπό τον τίτλο «Κοινωνική Υγιεινή» (κατ' αναλογία προς την «κοινωνική ηθική») ένα πρόγραμμα κανονικοποίησης του ανθρώπινου υποκειμένου σε όλες του τις εκφάνσεις (συμπεριλαμβανομένης, επομένως, της σεξουαλικής του συμπεριφοράς). Στο πλαίσιο αυτό, η μαζική εισροή βιβλίων «ηθικής υγιεινής», που υπηρετεί τον ιατρικό λόγο της εποχής περί σωματικού σωφρονισμού, προτάσσει την πειθαρχημένη εντός γάμου σεξουαλικότητα ως το μοναδικό υγιές πλαίσιο μιας ηθικής ενήλικης συμπεριφοράς. Βλ. Δήμητρα Τζανάκη, *ό.π.*, σσ. 139-168.

⁹² Όπως αναφέρει η Ε. Βαρίκα, στην ακαμψία της κυρίαρχης σεξουαλικής ηθικής θα πρέπει μάλλον να αναζητηθεί η ανάπτυξη ενός πνεύματος γυναικείας αδελφοσύνης στις γυναίκες των αστικών μεσαίων στρωμάτων της Ελλάδας. «Οι αυστηροί σεξουαλικοί κώδικες [...] άφηναν πράγματι ελάχιστα περιθώρια για μια πνευματική και ψυχική επαφή ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες. Αλλά ακριβώς αυτού του είδους η επαφή επιβαλλόταν όλο και περισσότερο ως ανθρώπινη ανάγκη, όσο η “ενδοσκοπική επανάσταση” (introspective revolution) επέκτεινε τα κίνητρα και το περιεχόμενο της φιλίας». Ελένη Βαρίκα, *ό.π.*, σσ.226-227. Η Μ. Γκασούκα, από την άλλη πλευρά, υποστηρίζει πως το πατριαρχικό πολιτιστικό σύστημα εμποδίζει την ενδοφυλική ανάπτυξη συμμαχιών τής εταιρικότητας προς υπέρβαση της γυναικείας υποτέλειας. Βλ. Μαρία Γκασούκα, *Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις του Φύλου. Ζητήματα εξουσίας και ιεραρχίας*, Διάδραση, Αθήνα 2013, σσ.202-203.

διχοτομικό περιβάλλον, αλλά και να αποσχισθούν από τον μητρικό κύκλο, οι νεαρές γυναίκες αναζητούν βοήθεια και συμπαράσταση από τις άλλες γυναίκες, τις «φιλενάδες», με τις οποίες μοιράζονται την κοινή εμπειρία της πατριαρχικής καταπίεσης. Αξίζει, άλλωστε, να ληφθεί υπόψη πως οι περισσότεροι από τους ανδρικούς χαρακτήρες που εμφανίζονται στο μυθιστόρημα αποτελούν σκιάδες, χάρτινες παρουσίες, σημασιοδοτούμενες αρνητικά είτε για τον έκφυλο και βάρβαρο χαρακτήρα τους είτε για τη μυωπική τους αντίληψη. Παρότι εντοπίζεται κάποιο είδος λεσβιακής ανωτερότητας (όχι, ωστόσο, και λεσβιακού σεπαρατισμού), η αφηγήτρια δεν προκρίνει την προσωπική της ερωτική επιλογή ως υποδειγματική συνθήκη για τις ομόφυλές της.

«Δε φιλοδόχησα μέσα μου (γιατί θα εξεδηλωνόμουν ή θα ζητούσα να προπαγανδίσω) να μιμηθούν οι άλλες αδικημένες από τη φύση το παράδειγμά μου ή οι λιγοστές σνομπίστριες και παραδοξολογούσες... Κλείστηκα στον εαυτό μου και κλαίω η ίδια μέσα μου τον μαρτυρικό έρωτά μου.»⁹³

Όπως εύστοχα έχει επισημάνει η Χ. Ντουνιά, το ημερολογιακού τύπου μυθιστόρημα της Ρωζέττη αποτελεί ένα κείμενο έντονης ενδοσκοπής.⁹⁴ Μέσω της έκθεσης των αλληπάλληλων κλυδωνισμών που χαρακτηρίζουν τη σχέση των δύο γυναικών ο αναγνώστης παρακολουθεί τη δαιδαλώδη πορεία που διαγράφει το υποκείμενο της αφήγησης προς την ενσυνειδητότητα και την αυτοπραγμάτωση. Πρόκειται για ένα είδος επίμονου (και επίμοχθου) εσωτερικού ετασμού, που καθιστά το κείμενο τόπο συνάντησης και αλληλόδρασης ποικίλων σημειωτικών κωδίκων. Το ενδιαφέρον, κατά συνέπεια, δεν εξαντλείται μονοσήμαντα στην εκδίπλωση μιας αιρετικής ερωτικής συμπεριφοράς που αντιμάχεται τις επικρατούσες βεβαιότητες.⁹⁵ Η αφήγηση της ομόφυλης ερωτικής ιστορίας μοιάζει να αποτελεί το όχημα με το οποίο η

⁹³ Ντόρα Ρωζέττη, *ό.π.*, σσ.146-147.

⁹⁴ Ντόρα Ρωζέττη, *ό.π.*, σ.239.

⁹⁵ Ας θυμηθούμε τη σχετική τοποθέτηση του Κλέωνος Παράσχου, ο οποίος, διαρρήδην αντιτιθέμενος στη διθυραμβική υποδοχή που επεφύλαξε για το έργο ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, απέδωσε την επιλογή τού θέματος ως μυθιστορηματικής ύλης στην πρόθεση της συγγραφέως να «κάνει εντύπωση» και, κατ' επέκτασιν, να «σκανδαλίσει». Βλ. Π., «Το λογοτεχνικό 1929» *Νέα Εστία*, τ.7, τχ.74, 15.1.1930, σ.102. Αναφέρεται από τον Λάμπρο Βαρελά, *Ευρήματα και νέες προτάσεις...*, *ό.π.*, σ.272.

κεντρική ηρωίδα αυτοπαρατηρείται, εκθέτει διεισδυτικούς κοινωνικούς προβληματισμούς και στοχάζεται επί των συμπεριφορών τού εγώ.

Αυτοδύναμο προβάλλει το στοιχείο της έντονης σωματικότητας, κατά τις περιγραφές τού ερώμενου προσώπου. Η σύντροφος της Ντόρας σκιαγραφείται – αντιστικτικά προς την αφηγήτρια – ως παρουσία αιθέρινη και λεπτή, ευπροσήγορη και σαγηνευτική.⁹⁶ Η αφηγήτρια ασκεί ευθέως κριτική στον θάλλοντα τύπο της «ανδρογυναίκας», της *mannish lesbian*,⁹⁷ που, καθώς φαίνεται, έχει ήδη αρχίσει να καθιστά θορυβωδώς αισθητή την παρουσία του στην ελληνική πρωτεύουσα.⁹⁸

«Άλλοτε παίρνει [η Λίζα] ύφος άντρα σιμά μου (καπρίτσιο κι αυτό άραγε;). Εξανίσταμαι. Διάολε! Δεν έχω όρεξη από κανένα... αγοροκόριτσο (σαν αυτές τις σνομπίστριες κυρίες που έκαναν τόσο θόρυβο γύρω τους, επιτιθέμενες επιδειχτικά σε ομόφυλες), όπως δεν έχω ανάγκη από άντρα!»⁹⁹

⁹⁶ Αναφορικά με τον κοινόχρηστο – καίτοι συγκεκριμένο – όρο “θηλυκότητα”, ο Stoller υποστηρίζει πως η θηλυκότητα (όπως, αντίστοιχα, και η αρρενωπότητα) ενός υποκειμένου γίνεται αντιληπτή ως ένα σύνολο πεποιθήσεων διαμορφούμενων από το κοινωνικό περιβάλλον. Κατά συνέπεια, οι πεποιθήσεις αυτές δε συνιστούν απόλυτες αλήθειες αλλά μεγέθη ευμετάβλητα/δυναμικά, ιστορικά προσδιορισμένες εννοιολογικές κατασκευές. Βλ. Robert J. Stoller, *Sex and Gender. The development of Masculinity and Femininity*, Karnac books, London 1968. Στα συμφραζόμενα του φεμινισμού, η θηλυκότητα είναι ένας ρόλος, μία μορφή, μία αξία που επιβάλλεται στις γυναίκες από τα ανδρικά συστήματα αναπαράστασης. Τα τελευταία ωθούν τις γυναίκες να υιοθετήσουν συμπεριφορές που συνάδουν με τη θηλυκή τους «φύση» και τις εισάγουν σε μία μασκαράτα «θηλυκότητας», όπου η γυναίκα χάνει τον εαυτό της. Βλ. Luce Irigaray, *This Sex which is not One*, trans. by Catherine Porter, Cornell University Press, Ithaca, New York 1985, pp. 84-85.

⁹⁷ Ως ερμηνευμα του όρου χρησιμοποιείται η νοηματική απόδοση που προτείνεται από την Esther Newton: «a figure who is defined as lesbian because her behavior or dress (and usually both) manifest elements designated as exclusively masculine», Esther Newton, «The Mythic Mannish Lesbian: Radclyffe Hall and the New Woman», *Signs*, Vol. 9, No 4, *The Lesbian Issue* (Summer 1984), p.560. Η πλαγιογράμματη έμφαση της συγγραφέως.

⁹⁸ Συχνά παρατηρείται σύγχυση ανάμεσα στον ομοφυλοφιλικό τύπο γυναίκας και τον τύπο της «ανδρογυναίκας», η οποία εκδηλώνει ανδροπρεπή συμπεριφορά σε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων και επιχειρεί την εξίσωσή της με την προσωπικότητα του αρσενικού. Η σεξουαλική επιλογή, ωστόσο, της ομοφυλόφιλης γυναίκας δεν εδράζεται στην ύπαρξη κάποιας ειδικής ανατομικής μορφοποίησης και, κατ’ επέκτασιν, διαφοράς από τις υπόλοιπες γυναίκες. Βλ. Σιμόν ντε Μπωβουάρ, *Το δεύτερο φύλο*, Γλάρος, Αθήνα 1979, σ. 429.

⁹⁹ Ντόρα Ρωζέττη, ό.π., σ. 123.

Η διοχέτευση της ερωτικής επιθυμίας σε πρόσωπο του ιδίου φύλου δε συνεπάγεται για τη Ντόρα απεμπόληση της γυναικείας ταυτότητας. Η αφηγήτρια δηλώνει υπερήφανη για τη «γυναικεία υπόσταση και ψυχοσύνθεσή»¹⁰⁰ της, εκφράζοντας την ακλόνητη πεποίθησή της ότι μόνον η γυναίκα έχει την ικανότητα («ξέρει»), μα και τη δυνατότητα («μπορεί») να αγαπά μια ομόφυλή της.¹⁰¹ Η προσωπική σύνδεση δύο γυναικών αναμένεται να αναδείξει το δυναμικό καθεμιάς από αυτές. Αντίθετα, μια συνθήκη συναισθηματικής φθίσης και ανάσχεσης της προσωπικής ανάπτυξης επιφυλάσσεται στις γυναίκες που θέτουν εαυτές στην υπηρεσία του γάμου και της μητρότητας. Στοιχείο ενδιαφέροντος αποτελεί το γεγονός ότι η απόκτηση αρρένων τέκνων εκλαμβάνεται από την ηρωίδα ως ένα απλό είδος καθεστωτικής αλλαγής για τη γυναίκα, ως μετάβαση από τον συζυγικό στον υικό ζυγό.

Παρότι ζει στην Αθήνα, την πλέον ανεπτυγμένη από τις αστικές ελληνικές πόλεις του Μεσοπολέμου, η Ντόρα δε διαφεύγει τον αυστηρό κοινωνικό έλεγχο, με την άσκηση του οποίου φαίνεται να είναι επιφορτισμένα τα μέλη τόσο της οικογένειας όσο και του κοινωνικού περιγύρου. Η ηρωίδα υποχρεούται να ζει με κάποια θεία της, που εκτελεί χρέη κηδεμόνα και της επιβάλλει περιορισμούς διόλου ασύνδετους με το φύλο και την ιδιότητά της ως νεαρής, άγαμης γυναίκας: «...Να κοιμηθείς με ξένους, σε ξενοδοχείο; Όχι! Δε θα πας!».¹⁰² Ακόμη και όταν η Ντόρα αποφασίζει να αυτονομηθεί, εγκαταλείποντας την εστία της θείας της και νοικιάζοντας δικό της δωμάτιο, η επόπτευση λόγων και πράξεων είναι ισχυρά παρούσα υπό μορφήν εξελεγκτικής αρχής.¹⁰³ Η αφηγήτρια βιώνει την εξόφθαλμη αντιφατικότητα της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας, που, μολονότι έχει αρχίσει με εμφανή

¹⁰⁰ Ντόρα Ρωζέττη, ό.π., σ.41.

¹⁰¹ Η Lillian Faderman υποστηρίζει ότι «οι γυναίκες που αυτοπροσδιορίζονται ως λεσβίες συνήθως δεν θεωρούν το λεσβιασμό ως σεξουαλικό φαινόμενο πρωτίστως». Αντίθετα, αποτελεί σχέση στο πλαίσιο της οποίας δύο γυναίκες αναπτύσσουν μεταξύ τους αμοιβαία, έντονα συναισθήματα και βαθιά στοργή, σχέση που ανάγεται σε συνώνυμο της αδελφικής φιλίας, της αλληλεγγύης, και ως τέτοια αναδεικνύεται σε θεμελιώδες χαρακτηριστικό τού φεμινισμού. Βλ. L. Faderman, *Surpassing the Love of Men. Romantic Friendship and Love between Women from the Renaissance to the Present*, Junction Books, Λονδίνο 1981 στο Κ. Γιαννακόπουλος (επιμ.), *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ.158.

¹⁰² Ντόρα Ρωζέττη, ό.π., σ.108.

¹⁰³ Ντόρα Ρωζέττη, ό.π., σ.104.

εφεκτικότητα να εκχωρεί στη γυναίκα το δικαίωμα της ακαδημαϊκής μόρφωσης¹⁰⁴ και της ένταξης στον επαγγελματικό στίβο, δεν παύει να λειτουργεί δεσμευτικά, ως προς τη διευθέτηση του χώρου και του χρόνου των νεαρών (και όχι μόνον) κοριτσιών. Την παραβίαση των νεομισμένων αξιών μέσω της ανοικτής έκφρασης της αποκλίνουσας σεξουαλικής προτίμησης διαδέχονται, μάλιστα, για τη Ντόρα οι «επανορθωτικές» κινήσεις των μελών τού οικογενειακού της περιβάλλοντος.

Παρά το γεγονός ότι η Ντόρα αποτελεί έναν τύπο γυναίκας που διεκδικεί τον ζωτικό χώρο που της αναλογεί και επιχειρεί να διευρύνει τα όρια του φύλου της, δεν απολαύει ευρείας κοινωνικής αποδοχής. Η ερωτική της επιλογή, η οποία ερείδεται στην απόρριψη της βάσης του γάμου και της μητρότητας, δεν είναι δυνατό να βρει τη θέση της στη βαθιά συντηρητική ελληνική κοινωνία, όπου η στενότητα των ηθών επιτάσσει την πρόληψη και, σε περίπτωση αποτυχίας αυτής, την καταστολή τής εκδήλωσης φαινομένων οιασδήποτε αποκλίνουσας συμπεριφοράς.¹⁰⁵ Παρά τους κοινωνικοπολιτικούς μετασχηματισμούς που συντελούνται κατά την περίοδο που εξετάζουμε, βαθιά εμπεδωμένες αξίες, όπως η αυστηρά περιγεγραμμένη θηλυκότητα και η μητρότητα ως μοναδική επιτρεπόμενη (και επαινετή) γυναικεία σταδιοδρομία, επικαθορίζουν την κοινωνικοποίηση των κοριτσιών. Έτσι, η προωθημένη σχέση των δύο γυναικών μετατρέπεται σε αντικείμενο δηκτικού σχολιασμού από μέλη του κοινωνικού τους περιβάλλοντος, τα οποία επιχειρούν να «συνετίσουν» την αφηγήτρια, εκθέτοντας τους κινδύνους που εγκυμονεί η στενή σύνδεσή της με τη Λίτσα. Οι δύο ερωμένες αναγκάζονται να απομακρυνθούν από τη «Λέσχη» όπου σύχναζαν και να διαφοροποιήσουν τον κύκλο των επαφών τους: «Ίσως αυτοί

¹⁰⁴ Στη διάρκεια του πρώτου μισού τού 20ού αιώνα, η γυναικεία εκπαίδευση υφίσταται κάποια διαφοροποίηση, συγκριτικά με τον προηγούμενο αιώνα. Παράγοντες όπως οι κοινωνικοπολιτικές ζυμώσεις που συντελούνται στον ελλαδικό χώρο, η έλευση των προσφύγων, η μαζική έξοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας και οι διεκδικήσεις του φεμινιστικού κινήματος συνέβαλαν στην εν λόγω διαφοροποίηση, μολονότι η γυναικεία μόρφωση εξακολουθεί να αποτελεί χώρο κοινωνικής ανισότητας, τόσο ταξικής όσο και έμφυλης. Βλ. Αναστασία Παπανικολάου, *ό.π.*, σ. 183.

¹⁰⁵ Η συμβολική θανάτωση των σωμάτων των ομοφυλοφίλων μέσω του στιγματισμού και της κοινωνικής απομόνωσης καθίσταται επιτακτική για τη συγκρότηση και τη διασφάλιση της ταυτότητας των ετεροφυλόφιλων σωμάτων. Στο φαντασιακό τής κυριαρχίας, ο κοινωνικός θάνατος επιβάλλεται ως «νόμιμο» μέσο ενίσχυσης της ασφάλειας του πολιτισμού και της κοινωνικής ευταξίας. Βλ. Αθηνά Αθανασίου, *Ζωή στο Όριο. Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*, Εκκρεμές, Αθήνα 2007, σ.17.

κρύωσαν με μας... γιατί θα' φτασαν σίγουρα ως τ' αυτιά τους οι ύποπτες σχέσεις μας. Ζω σε μια αοριστία σχετικά με τους φίλους μου ως τα τώρα».¹⁰⁶ Η Ντόρα κινείται στους κόλπους ενός ιδιότυπου, περιθωριακού μικρόκοσμου, τον οποίον απαρτίζουν μποέμ καλλιτέχνες, «άνθρωποι του αιθέρα, της κοκαΐνης... άντρες που νιώθουνε δικούς τους έρωτες, μες στους ομοφύλους τους [...]».¹⁰⁷ Πρόκειται για ένα είδος «συνενοχικής», υπόγειας αλληλοαναγνώρισης, που ενώνει ανθρώπους των οποίων η σχέση με το κοινωνικό κατεστημένο έχει οικοδομηθεί στη βάση μιας αμφίδρομης απόρριψης. Στο πρόσωπο εκείνων που «περιφρονούν τους γελοίους δεσμούς της Κοινωνίας»¹⁰⁸ η αφηγήτρια και η σύντροφός της ανακαλύπτουν ένα φιλόξενο περιβάλλον, ικανό και πρόθυμο να εμπεριέξει τον ασύμβατο με τα στερεοτυπικά πρότυπα έρωτά τους.¹⁰⁹ Το – προφανώς επινοημένο – τέλος του μυθιστορήματος, που βρίσκει τις δύο συντρόφους να αναχωρούν από την Ελλάδα προκειμένου να ζήσουν τον έρωτά τους και να εργασθούν, μοιάζει να συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η ευδοκίμηση μιας σχέσης που αδυνατεί να υπαχθεί στα κανονιστικά πρότυπα επιτυγχάνεται μόνο μέσω της οριστικής απομάκρυνσης, της φυγής.

Παρότι η ηρωίδα εκφράζει ανοικτά την ερωτική επιλογή της, αρνούμενη πεισματικά να υποχωρήσει στους καταναγκασμούς του κοινωνικού περιβάλλοντος, και παρά τον αδιαμφισβήτητο αυτοβιογραφικό χαρακτήρα του κειμένου, δε θα πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι το μυθιστόρημα δόθηκε στη δημοσιότητα με συγγραφικό ψευδώνυμο και το περιεχόμενό του συνιστά μεμονωμένη περίπτωση. Η πραγματικότητα της ελληνικής κοινωνίας κατά την περίοδο που εξετάζουμε διαμορφώνεται επί τη βάση της έμφυλης διαφοράς, η οποία επιβάλλει ένα άκαμπτο τιμωρητικό πλαίσιο σε όσους/όσες αμφισβητούν την ηγεμονική ισχύ της κανονιστικής νόρμας.¹¹⁰ Η σεξουαλικότητα, άλλωστε, αποτελεί ένα κοινωνικά

¹⁰⁶ Ντόρα Ρωζέττη, ό.π., σ.96.

¹⁰⁷ Ντόρα Ρωζέττη, ό.π., σ.97.

¹⁰⁸ Ντόρα Ρωζέττη, ό.π., σ.96.

¹⁰⁹ Πρόκειται για την ομαδοποίηση που ο Goffman αποκαλεί «κύκλο ομοιοπαθών», για τη δημιουργία, δηλαδή, ενός κύκλου αμοιβαίων ανταποκρίσεων, τα μέλη του οποίου αξιολογούν τις καταστάσεις με βάση το δικό τους ιδίωμα. Βλ. Erving Goffman, ό.π., σ.85.

¹¹⁰ Σύμφωνα με τη J. Butler, στο πλαίσιο της ετεροφυλοφιλικής προσταγής, όσοι άνθρωποι υλοποιούν/πραγματώνουν το φύλο τους καθίστανται βιώσιμα και αναγνωρίσιμα υποκείμενα. Σε αντίθετη περίπτωση, μετατρέπονται σε αλλότρια μη-υποκείμενα, που αποβάλλονται εν ονόματι της

διαμεσολαβημένο προϊόν, το νόημα του οποίου δεν είναι δυνατό να μελετηθεί ανεξάρτητα από τα εκάστοτε ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα.

3. Η εσωτερικευση των συλλογικών κωδίκων. Το περιθώριο ως μορφή αυτοτιμωρίας: Γαλάτειας Καζαντζάκη, «Το κρίμα της Φωτεινής» (1929)

Το διήγημα της Καζαντζάκη αρθρώνεται στη βάση δύο αντιθετικών πόλων ιδεολογικής επένδυσης: φύσης (ζωώδης, προ-κοινωνική δύναμη, σεξουαλική ενόρμηση), που στοχεύει στην ικανοποίηση του *εγώ*, και κοινωνίας – θρησκείας, που λειτουργούν ως θεσμικοί φρουροί των ερωτικών ηθών.¹¹¹ Στο κείμενο θεματοποιείται ένα από τα υπέρτατα ταμπού κάθε κοινωνίας, αυτό της αιμομιξίας, ανήκον στη σφαίρα της σιωπής, δίχως να συναρτάται με την επιβολή φυσικής βίας εις βάρος του θηλυκού μέλους της αιμομικτικής ένωσης. Η γυναίκα δεν προβάλλεται ως θύμα σεξουαλικής βίας, καθώς η ερωτική υπέρβαση συντελείται με τη συναίνεσή της.¹¹² Η υπόθεση διαδραματίζεται στην κρητική ύπαιθρο, με πρωταγωνίστρια τη Φωτεινή, ένα πανέμορφο πλην ορφανό και προερχόμενο από φτωχή οικογένεια δεκαοκτάχρονο κορίτσι που ζει με την οικογένεια της αδελφής του, Στασώς. Η περιγραφή των σωματικών χαρακτηριστικών της νεαρής Φωτεινής μαρτυρεί πως πρόκειται για μια γυναίκα με έντονη σαρκικότητα.¹¹³ Η ηρωίδα, που αποτελεί χάρη στο κάλλος της

προστασίας της ευζωίας. Βλ. Judith Butler, *Σώματα με σημασία. Οριοθετήσεις του «φύλου» στο λόγο*, μτφ. Π. Μαρκέτου, Εκκρεμές, Αθήνα 2008, σσ. 42-43.

¹¹¹ Διακρίνεται μεγάλη ομοιότητα ανάμεσα στο υπό εξέταση διήγημα και στο δράμα της Καζαντζάκη «Τη νύχτα τ' άι-Γιάννη». Εδώ μια δεκαεξάχρονη κοπέλα, η Φωτεινή, την οποία κατέστησε έγκυο ο πρωτοξάδελφός της, γεννά την ώρα που οι φίλες της τη ζητούν για να την πάρουν μαζί τους στον κλήδονα. Η μαμή, με την προτροπή της μητέρας της Φωτεινής, παίρνει το παιδί για να το σκοτώσει και να το θάψει. Η κεντρική ηρωίδα, η οποία ματαιώς επιθυμεί να σώσει το παιδί της και να φύγει μακριά προκειμένου να το μεγαλώσει, αποκαλύπτει το έγκλημα στον παπά που έρχεται να τη συνδράμει στην αρρώστια που εκδηλώνεται μετά τον τοκετό. Πέραν της θεματικής συνάφειας, αξίζει να προσεχθεί η επιλογή της ονοματοθεσίας (και στα δύο έργα η κεντρική ηρωίδα ονομάζεται Φωτεινή), καθώς και η χριστιανική αύρα που περιβάλλει τα κείμενα (εκκινώντας από τους τίτλους).

¹¹² Στον συναινετικό χαρακτήρα της άνομης συνεύρεσης θα μπορούσαν να αποδοθούν οι καταδυναστευτικές, ισόβιες ενοχές της Φωτεινής.

¹¹³ «Εκείνο το χτυπητό της γέλιο, που ξεσκέπαζε ξάφνου τα δόντια της τα κάτασπρα με τα κόκκινα χείλια, το σφιχτό κορμί της με τα όρθια στήθη, οι κνήμες της οι εύρωστες με το φινό αστράγαλο, ο λαιμός της ο μελαχρινός και κείνα τα πρασινογάλαζα μάτια της με τις πυκνές βλεφαρίδες τον είχαν

περιζήτητη νύφη για τους άνδρες του χωριού, αρνείται να συνάψει ερωτικό δεσμό με κάποιον από αυτούς, εκδηλώνοντας την επιθυμία να επιλέξει η ίδια τον μέλλοντα σύζυγό της. Στην επιθυμία αυτήν της ηρωίδας (που αποδίδεται από φίλες της σε αλαζονεία και υπερηφάνεια) ενέχεται κάποιο νεωτεριστικό στοιχείο προωθημένου προβληματισμού, αναφορικά με τους συμβατικούς γάμους, όπου η ύπαρξη αμοιβαίων συναισθημάτων δε συνιστά αναγκαίο προαπαιτούμενο. Η τυχαία συνάντηση της Φωτεινής με τον επί χρόνια ξενιτεμένο εξάδελφό της, Μάρκο, εμπλέκει τους δύο χαρακτήρες σε μιαν υπόρρητη ερωτική κοινωνία, όπου ο αμφίπλευρος, ανομολόγητος πόθος συνυφαίνεται με εσωτερικές συγκρούσεις και υπαναχωρήσεις.

Βιώνοντας, αρχικά, μια συνθήκη μεταιχμιακή και άκρως συγκρουσιακή, η Φωτεινή διχάζεται ανάμεσα στην αθωότητα (δεδομένου ότι δεν έχει προβεί – ακόμη – στην επίσημη πράξη) και στην ενοχή, αφού έλκεται από τον Μάρκο και επιδιώκει, μάλιστα, να εγείρει τον πόθο του, επιμελούμενη σχολαστικά την εξωτερική της εμφάνιση.¹¹⁴ Οι σωματικές φροντίδες της ηρωίδας κινούν τις υποψίες της Στασώς, η οποία προσπαθεί να αποτρέψει την αδελφή της από το να συναναστρέφεται τον Μάρκο. Ως επικρεμάμενη απειλή, η κοινωνική κατακραυγή που αναμένεται να επισύρει η σχέση των δύο νέων ενισχύεται από το γεγονός ότι η Φωτεινή κατάγεται από οικογένεια ιερωμένων. Όπως καθίσταται σαφές, η παράδοση της ηρωίδας στις επιταγές τού ενστίκτου πρόκειται να πλήξει την ακεραιότητα όχι μόνον της ίδιας, αλλά και της οικογενείας της.¹¹⁵

Επ' αφορμή της παρουσίας τους σε θρησκευτικό πανηγύρι, τα δύο εξαδέλφια βρίσκονται να πεζοπορούν στην κρητική ύπαιθρο. Η λεπτομερής περιγραφή τού κρητικού τοπίου κατά τη θερινή περίοδο εξυπηρετεί, πέραν της επιβράδυνσης που επιφέρει στον αφηγηματικό ρυθμό, πρόσθετες λειτουργίες. Στο ειδυλλιακό τοπίο, το τόσο κοινότοπο για την πλήρωση της ερωτικής επιθυμίας, ο φυσικός διάκοσμος

ξετρελάνει [τον Μάρκο]». Γαλάτεια Καζαντζάκη, «Το κρίμα της Φωτεινής», στο *11 π.μ. – 1 μ.μ. κι' άλλα διηγήματα*, Στοχαστή, Αθήνα [1929], σ.177.

¹¹⁴ Βλ. Γαλάτεια Καζαντζάκη, *ό.π.*, σ.178.

¹¹⁵ «Ως γλώσσα σχέσεων η τιμή των γυναικών δεν αναπαριστά τόσο μία ιδιότητα του γυναικείου σώματος στο οποίο ανήκουν οι γυναίκες: Αποτελεί δείκτη για την ακεραιότητα της πατρογονικής ομάδας, για την κοινωνική της ισχύ, για την ικανότητά της να ελέγχει». Τζάνα Πομάτα, «Η ιστορία των γυναικών: Ένα ζήτημα ορίων» στο Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά (1997), *ό.π.*, σ.200.

αποτελεί εύγλωττη προσήμανση για την αυτοκαταστροφική μεταμέλεια της Φωτεινής. Στην αρχή της πεζοπορίας των δύο νέων, η φύση παρουσιάζεται «σιωπηλή»,¹¹⁶ αλλά και οι ίδιοι αποφεύγουν να συνομιλήσουν, φοβούμενοι την εκδήλωση των συναισθημάτων τους. Οι ήρωες σιωπούν, απέχουν, δηλαδή, από τη λεκτική επικοινωνία, συμμετέχουν, ωστόσο, στη γενική επικοινωνιακή σχέση, καθώς η σιωπή, απορροφώντας τους συγκινησιακούς κραδασμούς, είναι δυνατό να εκληφθεί ως λόγος. Η σιωπή (απουσία Λόγου ως ομιλίας, αλλά και ως λογικής) προοικονομεί την παράδοση των ηρώων στο άλογο, άνομο πάθος. Λίγο πριν ενδώσει στο κέλευσμα του ορμέμφυτου, σε μια σκοτεινή γωνιά τού δάσους,¹¹⁷ η Φωτεινή κυριεύεται από την ιδέα ενός γκρεμού που χάσκει μπροστά της και «απειλεί» να την καταπιεί. Ο υποβλητικός φωτισμός διαδραματίζει σημαίνοντα τόσο σκηνικό όσο και συμβολικό ρόλο, επιτελώντας πολυεπίπεδες λειτουργίες. Η Φωτεινή διαπράττει το «κρίμα» της μόλις αρχίζει να βραδιάζει. Το σκοτάδι, με όλες τις συνδηλώσεις του, σε αντίθεση με την ημέρα, όπου η κοινωνική ορατότητα κυβερνά, ταυτίζεται με τη σεξουαλικότητα και, κυρίως, τη γυναικεία σεξουαλικότητα.¹¹⁸ Ακόμη, το ημίφως, ως σταδιακή υποχώρηση του φυσικού φωτός, συμπυκνώνει τις έννοιες της ηθικής επιληψιμότητας και του ερωτικού πάθους, της αμαρτίας, αλλά και του θανάτου. Η ερωτική πράξη τελείται σε χώρο εξωτερικό, ο οποίος μοιάζει να αντιπαραβάλλεται στον κοινωνικό χώρο.¹¹⁹ Την εκκένωση του ερωτικού φορτίου μέσω της σεξουαλικής πράξης, που μοιάζει να συντελέσθηκε για τη Φωτεινή σε μια κατάσταση ημισυνειδησίας, διαδέχεται η ανάκτηση της νηφαλιότητας εκ μέρους της ηρωίδας, η οποία συνειδητοποιεί πια το ανεπίστρεπτο της πορείας που ακολούθησε. Αξίζει να επισημανθεί πως, σε αντίθεση με τη Φωτεινή, το έτερο μέλος της ερωτικής σύζευξης,

¹¹⁶ Γαλάτεια Καζαντζάκη, *ό.π.*, σ.181.

¹¹⁷ Το δάσος λειτουργεί ως σύμβολο του αβέβαιου, του δυνάμει επικίνδυνου, του επισφαλούς. Είναι, ταυτόχρονα, *locus amoenus* και *locus mori*.

¹¹⁸ Ας θυμηθούμε και τη θεώρηση της γυναικείας σεξουαλικότητας ως «σκοτεινής ηπείρου» από τον Freud. Βλ. Σίγκμουντ Φρόυντ, *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, μτφ. Κλαίρη Τρικεριώτη, Επίκουρος, Αθήνα 1977, σσ. 111-132.

¹¹⁹ «Η κλειστή κοινωνία επιβάλλει την απεμπόληση του ερωτισμού με αποτέλεσμα τα ερωτευμένα υποκείμενα να αναζητούν ανοιχτούς εξωτερικούς χώρους για τις συνευρέσεις τους». Μαίρη Μικέ (1999), *ό.π.*, σ.217. Το «έξω» υποδηλώνει ότι βρίσκεται εκτός πολιτισμικής ή κοινωνικής επικράτειας, έναν χώρο μη οικείο, άγνωστο και άγριο.

ο Μάρκος, δε φαίνεται να κατατρώχεται από συνειδησιακούς προβληματισμούς για το έκνομο της πράξης, καθώς η μοναδική έγνοια που τον συνέχει αφορά στο να μη γίνουν αντιληπτοί από κάποιον περαστικό. Η γυναίκα παρουσιάζεται αδύναμη και μετέωρη, ευεπίφορη στο ανδρικό άγγιγμα, που συσκοτίζει την κρίση της, ενεργοποιεί την επιθυμία της και την ωθεί, εντέλει, στην «αμαρτία».¹²⁰ Ο άνδρας αποσύρεται από το αφηγηματικό προσκήνιο, περιέρχεται σε αφάνεια, χωρίς να τιμωρείται. Η ηθική πλάστιγγα γέρνει με σαφήνεια εις βάρος της Φωτεινής. Η εγκυμοσύνη που προκύπτει από την αιμομικτική ένωση αναγκάζει την ηρώιδα να αποκρύψει το γεγονός, καταλύοντας σε συγγενή της, «στην άλλη άκρη του νησιού».¹²¹ Με τη γέννηση του παιδιού, η ηρώιδα επιστρέφει στον τόπο καταγωγής της, αποκλείοντας κάθε συνθήκη επικοινωνίας με τον γιο της.

Με την πάροδο των χρόνων, η καθημερινότητα των κατοίκων του κρητικού χωριού κυλά με τους αναμενόμενους ρυθμούς. Η ζωή και ο θάνατος συνυπάρχουν με απόλυτη φυσικότητα και όχι με δραματική ένταση. Ιδιαίτερης μνείας χρήζει το παρεμβαλλόμενο αφηγηματικό σχόλιο σύμφωνα με το οποίο: «[οι άνθρωποι του χωριού] γεννοβολούν και πεθαίνουν, όργανα υπάκουα του μοναδικού σκοπού της ζωής».¹²² Το σχόλιο είναι πρόδηλα εμβαπτισμένο στη ρητορική τού φεμινισμού και της αριστερής ιδεολογίας, που αμφισβητούν την αναπαραγωγή ως υπέρτατο και μοναδικό στόχο της ανθρώπινης ζωής. Η συγκαταβατική στάση που τηρεί η επαρχιακή κοινωνία απέναντι στη Φωτεινή δε μοιάζει ικανή να αμβλύνει το αίσθημα ενοχής που καταδυναστεύει ισόβια την ηρώιδα. Αν δεχθούμε πως η ενοχή, άμεσα συναρτώμενη με τη ντροπή, ορίζεται ως συναίσθημα με χαρακτήρα κοινωνικό, τότε ο εσωτερικός κριτής είναι αυτός που στην περίπτωση της Φωτεινής αποδεικνύεται αμείλικτος και ανυποχώρητος. Γίνεται σαφές πως η ηρώιδα έχει πλήρως ενδοβάλει τα κανονιστικά πρότυπα περί γυναικείας αγνότητας, τα οποία έχει καταστρατηγήσει, συμμετέχοντας στην αιμομικτική πράξη. Η εικόνα του αγροτικού λαού ως φορέα στερεοτυπικών αντιλήψεων, τις οποίες χαρακτηρίζει η ιδεολογική στενότητα,

¹²⁰ Σύμφωνα με την Αγγέλα Καστρινάκη, στο υπό μελέτη διήγημα το μεγαλύτερο βάρος δίνεται στην απατηλή συμπεριφορά τού άνδρα, στη διαδικασία της αποπλάνησης. Βλ. Αγγέλα Καστρινάκη, *Η φωνή του γενέθλιου τόπου. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία του 20ού αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 1997, σσ. 111-112.

¹²¹ Γαλάτεια Καζαντζάκη, *ό.π.*, σ.185.

¹²² Γαλάτεια Καζαντζάκη, *ό.π.*, σσ.185-186.

ρηγματώνεται. Αν σε άλλα έργα της Καζαντζάκη και σύγχρονών της συγγραφέων (βλ. Θεοτόκη, Χατζόπουλο κ.ά.) τα πρόσωπα που περιβάλλουν τις ηρωίδες δυναστεύονται από σκληρούς εθιμικούς κώδικες, τις προκαταλήψεις και τη διάθεση εκμετάλλευσης του συνανθρώπου, εδώ τα αντίστοιχα πρόσωπα μοιάζουν ικανά να συναισθάνονται και να εμπεριέχουν.¹²³ Δε θα μπορούσαμε, βέβαια, να κάνουμε λόγο για ηθική χαλαρότητα των κατοίκων του κρητικού χωριού, αλλά για αίσθημα συμπόνιας και αλληλεγγύης απέναντι σε μία τραγικά μεταμελημένη ύπαρξη. Οι πάντες γνωρίζουν το ηθικό παράπτωμα της ηρωίδας και της συμπαραστέκονται σιωπηλά στο μαρτύριο που έχει επιβάλει η ίδια στον εαυτό της. Μολονότι η παραβίαση των ηθικοθρησκευτικών δεσμεύσεων ενεργοποιεί συχνά την τιμωρητική διάθεση εκ μέρους των κοινωνικών δομών, στην περίπτωση που εξετάζουμε η τιμωρία επιβάλλεται «εκ των έσω». Η τοπική κοινωνία δεν απεντάσσει από τους κόλπους της την ηρωίδα, απόδειξη πως οι δεσμοί τής τελευταίας με τους συγχωριανούς της δε διαρρηγνύονται ούτε διαμορφώνονται στη βάση ενός αποδοκιμαστικού ίσκιου εις βάρος της. Η πολυεύσπλαχνη Φωτεινή ενσαρκώνει «το αγαθό πνεύμα», είναι «ο πρόθυμος παραστάτης στην κάθε ανάγκη, είν' η άγια ψυχή που σκορπά όθε διαβή τη χάρη της».¹²⁴ Έχοντας επίγνωση του βεβαρημένου ηθικού ιστορικού της, η ηρωίδα μοιάζει να δομεί τη ζωή της με άξονα μία σειρά επανορθωτικών διαδικασιών. Έτσι, εμβαπτίζεται εκ νέου στους κανόνες, τους οποίους παρέβη με την ερωτική της εκτροπή. Διοχετεύοντας τη φροντίδα που στερεί από τον γιο της στους συγχωριανούς της, η πρωταγωνίστρια υπηρετεί έναν συμβολικό μητρικό ρόλο, έχοντας αποποιηθεί τον αντίστοιχο βιολογικό. Η Φωτεινή υποβάλλει τον εαυτό της σε διαρκή νηστεία, ενώ η εμφάνισή της στην εκκλησία του χωριού αποτελεί τη μοναδική έκφανση κοινωνικής παρουσίας της ηρωίδας. Αξίζει, βέβαια, να επισημανθεί ότι παρατηρείται κάποιο είδος απόκλισης από τη χριστιανική πρακτική, η οποία ευνοεί τη συγχώρεση, εφόσον υπάρξει μετάνοια. Στη συνείδηση της Φωτεινής το άπαξ διαπεπραγμένο «κρίμα» της βρίσκεται συνεχώς εν ενεργεία, με το στίγμα να έχει εμπεδωθεί εντός της και να ορίζει τόσο το παρόν όσο και το μέλλον

¹²³ Σύμφωνα με τη Μαρί – Ελιζαμπέτ Αντμάν, τη ζωή των γυναικών στην ύπαιθρο ρυθμίζουν τρεις κανόνες: ο θρησκευτικός κανόνας (ορθόδοξη πίστη), ο τοπικός κοινωνικός κανόνας (ο νόμος του χωριού) και ο κανόνας της βιοματικής εμπειρίας (η λογική τής καθημερινής συμπεριφοράς). Παρατίθεται από την Αναστασία Παπανικολάου, ό.π., σ.99.

¹²⁴ Γαλάτεια Καζαντζάκη, ό.π. σ. 186.

της. Στην πραγματικότητα, λοιπόν, επιθυμία για εξιλέωση δεν υφίσταται. Αυτό που υπάρχει είναι μία διηνεκής επιθυμία για αυτοτιμωρία. Πρόκειται για ένα είδος συμβολικής αυτο-περιθωριοποίησης και ιδιότυπου αναχωρητισμού, με τη Φωτεινή να μετατρέπεται σε μοναχή εν τω κόσμω, και το σώμα της να αποχαρακτηρίζεται ως θηλυκό, «επιστρέφοντας» στην προ-πτωτική κατάσταση αγνείας. Η ηρωίδα αποτάσσει τη σεξουαλικότητά της, καθίσταται μία σχεδόν ασώματη γυναικεία μορφή, που, καθώς γηράσκει, απεκδύεται τα χαρακτηριστικά εκείνα που συναρτώνται με την παρελθούσα ηθική της εκτροπή (κάλλος, γυναικεία φιλαρέσκεια, σαρκικότητα).¹²⁵ Η θηλυκότητα και ο αισθητικός της εκπρόσωπος, το γυναικείο σώμα, καταδικάζονται σε μαρασμό χάριν της επιθυμίας απαλοιφής κάθε ερωτικής συμπαράδηλωσης. Η επανασύνδεση με το κοινωνικό σύνολο μοιάζει να προϋποθέτει την αποποίηση των στοιχείων εκείνων που η κοινωνία επενδύει με το αξιακό φορτίο του μιαιρού. Και η γυναικεία σεξουαλικότητα, όταν ενεργοποιείται, απειλεί. Όπως αποδεικνύεται, ωστόσο, ο εαυτός δεν αποχωρίζεται ποτέ πλήρως το αποκηρυγμένο στοιχείο, με αποτέλεσμα αυτό να διαμορφώνει εξ ολοκλήρου το κοινωνικό υποκείμενο. Οι κοινωνικοί νόμοι αποδεικνύονται ακατάλυτοι, μιας και η παραγνώρισή τους οδηγεί, εντέλει, στη συντριβή.¹²⁶ Η σύζευξη (άνομου) ερωτικού πόθου και θανάτου (φυσικού ή συμβολικού) επισημαίνεται ήδη στην αρχαία ελληνική λυρική ποίηση και επιβιώνει μέχρι τη σύγχρονη εποχή.¹²⁷ Το πρόσωπο που παρεξέκλινε κάποια στιγμή από τον δρόμο της πειθάρχησης αυθυποβάλλεται σε μια διαδικασία βασανισμού, που επιστέφεται με την εξάλειψη του σώματος που συμμετείχε στην «ανίερη» αιμομικτική ένωση. Το γυναικείο σώμα που αφυπνίσθηκε ερωτικά, που αποτέλεσε «επικίνδυνο» φορέα σεξουαλικότητας, πρέπει να αφανισθεί. Έτσι, μόλις η ηρωίδα πληροφορείται τον θάνατο του γιου της από ξαφνική ασθένεια, αυτοκτονεί,

¹²⁵ Σύμφωνα με μία διαφορετική ερμηνεία, το «κρίμα» της Φωτεινής απέρρευσε από τη φιλαρέσκειά της. Η βαρύνουσα σημασία που απέδωσε η ηρωίδα στο φυσικό κάλλος τόσο της ίδιας όσο και του εξαδέλφου της (μιας και αυτό αποτέλεσε τον κύριο πόλο έλξης για εκείνη) σήμανε την αρχή της ηθικής της κατάπτωσης.

¹²⁶ «Ο ηθικός και φυσικός αφανισμός συνιστά την αναγκαία συνέπεια σε οποιαδήποτε, έστω και μηδαμινή, παρέκκλιση από τους κυρίαρχους νόμους του κοινωνικού ήθους». Μαρίτα Παπαρούση, *Σε αναζήτηση της σημασίας. Αφηγηματολογικές προσεγγίσεις σε πεζογραφικά κείμενα του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, σσ. 204-205.

¹²⁷ Σχετικά με τη συνάφεια έρωτα – θανάτου, βλ. Jonathan Dollimore, *Death, Desire and Loss in Western Culture*, Penguin Books, London 1998.

πέφτοντας στο πηγάδι. Σύμφωνα με τη M. Higonnet, «τα ίδια τα μέσα της αυτοκτονίας μπορούν να θεωρηθούν ερμηνευτικό κλειδί για το κίνητρό της. [...] Έτσι, ο Freud βρίσκει στην αυτοκτονία την εκπλήρωση σεξουαλικών επιθυμιών: [...] το πνίξιμο στο νερό [συμβολίζει] την κυοφορία».¹²⁸ Αν δεχθούμε την κοινώς παραδεκτή πεποίθηση πως ο θάνατος ενός παιδιού ισοδυναμεί για τη μητέρα με θάνατο ενός μέρους του εαυτού της, τότε, με τον χαμό τού γιου της, η Φωτεινή απολλύει κάθε συνεκτικό δεσμό με τη ζωή. Ο εθελούσιος θάνατος είναι, όπως αναφέρει η Nicole Loraux, «θάνατος τραγικός τον οποίο οι γυναίκες επιλέγουν πιεσμένες από την ανάγκη, όταν τις πιέζει ο πόνος μιας αδιέξοδης δυστυχίας».¹²⁹ Δεν αποκλείεται, τέλος, η ηρωίδα να επιλέγει την αυτοχειρία ως επιστέγασμα του αυτοτιμωρητικού της μαρτυρίου, κυριευόμενη από ενοχές σχετικά με την απώλεια του τέκνου της, που υπήρξε προϊόν αιμομικτικής πράξης. Η συνθήκη της ανυπαρξίας επιτυγχάνει αυτό που η ηρωίδα, ενόσω βρισκόταν εν ζωή, στέρησε από τον εαυτό της: τη συνάντηση μητέρας και γιου.

4. Η «διπλή ηθική» τής πατριαρχικής κοινωνίας: Λιλίκας Νάκου, «Η ξεπάρθηνη» (1932)

Η Λιλίκα Νάκου πρωτοεμφανίζεται στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό στα 1928, με τη δημοσίευση του διηγήματος «Φωτεινή». Στα 1932 εκδίδει το βιβλίο με τον τολμηρό τίτλο *Η ξεπάρθηνη*, με πρόλογο του Γεωργίου Βεντήρη. Στη νουβέλα που πρόκειται να εξετασθεί η Κατίνα, κόρη ξεπεσμένης αστικής οικογένειας, φέρνει στον κόσμο ένα παιδί εκτός γάμου, καρπό τής σύντομης ερωτικής της περιπέτειας με έναν Γάλλο. Παράλληλα με την εκδίπλωση του προσωπικού βιώματος, αναδεικνύεται ένα πολύπτυχο κοινωνικό φαινόμενο (αυτό της τεκνοποίησης έξω από το συμβατικό πλαίσιο του γάμου), με αποτέλεσμα η ατομική συνθήκη να εξακτινώνεται και να τίθενται οι όροι μιας γενικότερης προβληματικής. Στην παρούσα νουβέλα γύρω από τον κεντρικό πυρήνα (την ηρωίδα, τις καταστάσεις που την περιβάλλουν ή την

¹²⁸ Margaret Higonnet, ό.π., σσ. 178-179. Ακόμη, το υγρό στοιχείο συνδέεται τόσο με τη δημιουργία (γέννηση) όσο και την καταστροφή (θάνατος), αποτελεί την αιτία και τον καταλύτη του θανάτου ή του σεξουαλικού πειρασμού.

¹²⁹ Nicole Loraux, *Βίαιοι θάνατοι γυναικών στην τραγωδία*, Πρόλογος της συγγραφέως στην ελληνική έκδοση, μτφ. Αγγελική Ροβάτσου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995, σσ. 45 και 47.

ορίζουν και τις σχέσεις που αυτή συγκροτεί στο πλαίσιο της αφήγησης) ξετυλίγεται ένας «καλειδοσκοπικός ιστός αυτονόητων και μη πραγμάτων και ανθρώπων».¹³⁰ Ο τίτλος της νουβέλας,¹³¹ ο οποίος υιοθετεί την προοπτική της “κοινής γνώμης” της εποχής (έτσι θα αποκαλούσαν την Κατίνα οι φορείς στερεοτυπικών αξιολογικών κρίσεων), υπονομεύεται ειρωνικά μέσα από την εστίαση στην προσωπική περιπέτεια της ηρωίδας και την ανάδειξη τόσο των ψυχικών χαρακτηριστικών της¹³² όσο και των εσωτερικών διαδικασιών που την οδήγησαν σε συγκεκριμένες επιλογές.

Προβάλλοντας ευθέως το γυναικείο σώμα ως ενδιαίτημα της ηδονής,¹³³ η ηρωίδα επαναπροσδιορίζει τη θέση που κατέχει η γυναίκα στον χώρο των πολιτισμικών σεναρίων και της κυρίαρχης ιδεολογίας της εποχής της. Οι μυθικές, ανθεκτικές αναπαραστάσεις του γυναικείου φύλου, η ταύτιση της γυναίκας με αγγελικές, εξαυλωμένες υπάρξεις, εκκενωμένες από τον ίμερο, τίθενται εν αμφιβόλω και παραχωρούν δειλά τη θέση τους σε μια πιο εκσυγχρονισμένη εικόνα της γυναίκας ως αυθύπαρκτης οντότητας, με κρίση, επιθυμίες και πράξεις που ορίζονται από την ίδια.

¹³⁰ Νατάσα Χατζιδάκη, «Λιλίκα Νάκου: Γράφω τη γλώσσα της μάνας μου» (συνέντευξη), *Διαβάζω* 72, 29/6/1983, σσ. 64-72. Η επ’ αφορμή ενός μεμονωμένου περιστατικού απόδοση ενός ολόκληρου κοινωνικού πίνακα αποτελεί χαρακτηριστικό που πιστώνεται με ενθουσιασμό στη γυναικεία πεζογραφική παραγωγή του Μεσοπολέμου από τους περισσότερους κριτικούς της εποχής.

¹³¹ Η υιοθέτηση ενός αρνητικού χαρακτηρισμού («ξεπάρθενη»), ο οποίος ανατρέπεται από το κείμενο ώστε να γίνει θετικός, διαμορφώνοντας έτσι μια εναλλακτική ταυτότητα, που βρίσκεται σε αντιπαράθεση με το κοινωνικώς αποδεκτό, αποτελεί το χαρακτηριστικό της αντικουλτούρας των μειονοτικών ομάδων. Βλ. Μαρία Νικολοπούλου, «Γυναικεία σεξουαλικότητα και γραφή στα περιοδικά λόγου και τέχνης», στο Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα). Πρακτικά Δ’ Πανευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010)*, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σ. 66.

¹³² Για «εξαιρετική ψυχολογική και ψυχογραφική εμβάθυνση» κάνει λόγο ο Νίκος Κατηφόρης, βλ. Νίκος Κατηφόρης, «Λιλίκας Νάκου: “Η ξεπάρθενη”», *Νέοι Πρωτοπόροι*, φ.5, Απρίλης 1932, σσ. 194-195.

¹³³ Ενδεικτικά αναφέρουμε Λιλίκα Νάκου, «Η ξεπάρθενη», *Δωρικός*, Αθήνα 1980, σσ.11,24,66. Σύμφωνα με την Ελένη Λιανοπούλου, η Νάκου είναι ίσως από τις πρώτες Ελληνίδες πεζογράφους που εισάγουν στη λογοτεχνία την έννοια της σεξουαλικής απελευθέρωσης, καθώς αντιμετωπίζει το γυναικείο σώμα σαν πηγή χαράς και απόλαυσης για την ίδια τη γυναίκα. Βλ. Ελένη Λιανοπούλου, *Οι Ελληνίδες πεζογράφοι του Μεσοπολέμου (1921-1944)* (Διδ. Διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας 1993, σ. 319.

Η γυναίκα τείνει να μετατραπεί από αντικείμενο σε υποκείμενο της σεξουαλικής λειτουργίας,¹³⁴ από παθητικά εστιαζόμενο σε ενεργητικά εστιάζον πρόσωπο.¹³⁵

Πρόσθετο θεματικό άξονα που συγκεντρώνει την προσοχή αποτελεί η ακανθώδης σχέση της ηρωίδας με το μητρικό πρόσωπο. Αν δεχθούμε πως η μητέρα συνιστά την «ακριβή μήτρα, την προαναγγελία της γυναίκας»,¹³⁶ τότε η εξέταση της σύνδεσης των γυναικείων υποκειμένων με τις μητρικές φιγούρες αποδεικνύεται προνομιακό πεδίο διερεύνησης της αρτίωσής τους ως λογοτεχνικών χαρακτήρων, καθώς και ανίχνευσης υπόρρητων συγγραφικών προθέσεων. Η μητρότητα, άλλωστε, έχει από νωρίς προσδιορισθεί ως πεδίο εγγραφής νοοτροπιών, ηθικών κανόνων και πολιτισμικών αξιών σε συγκεκριμένα ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα. Την παντοτινή εγγραφή τού μητρικού αποτυπώματος επισημαίνει η ίδια η ηρωίδα, παραδεχόμενη τον ισοβίως εκκρεμή υπαρξιακό «λογαριασμό» με τη μητέρα: «ποτέ δεν ελευθερονόμαστε από τη σάρκα της μάνας μας».¹³⁷ Η πρωταρχική συμβιωτική σχέση, ο σύνδεσμος που αναπτύσσεται με το μητρικό (αλλά και το πατρικό) αντικείμενο, υφαίνονται μέσα από ένα πλέγμα επάλληλων υποκαταστάσεων και αναπληρώσεων. Η μητέρα της Κατίνας, αναδιπλωμένη στον εαυτό της λόγω της δυσλειτουργικής, εξαρτητικής σχέσης της με τον δεύτερο σύζυγό της, διακρίνεται

¹³⁴ Στο μυθιστόρημα της Νάκου *Παραστρατημένοι* το κεντρικό γυναικείο μυθιστορηματικό υποκείμενο, η Αλεξάνδρα, ερωτεύεται έναν μορφωμένο νέο, του οποίου η αντίληψη περί το γυναικείο φύλο παραμένει καθηλωμένη στα μανιχαϊκά πρότυπα της εποχής. Στο πλαίσιο αυτό, η σεξουαλικότητα διχοτομείται ανάμεσα στο πλατωνικό αίσθημα και την «απειλητική» ολοκληρωμένη σχέση. Έτσι, η ηρωίδα, που, ούσα παρθένα, ενσαρκώνει για τον ίδιο το πρότυπο της έξω από τη σεξουαλικότητα γυναίκας, της αμόλυντης και αγνής ύπαρξης, του εμπνέει τον σεβασμό, όχι, όμως, και τον σεξουαλικό πόθο. Στον διπολικό τρόπο σκέψης του ήρωα η Αλεξάνδρα αντιπαραθέτει τη γυναικεία ενσώματη επιθυμία, την οποία προβάλλει σε αρμονία με την ψυχή και τα αισθήματά της, ως μία ενότητα.

¹³⁵ Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ο σεξολόγος Havelock Ellis αναγνώρισε τη γυναικεία επιθυμία και υποστήριξε το δικαίωμα της γυναίκας στη σεξουαλική απόλαυση, το οποίο λίγο αργότερα διεκδίκησαν ορισμένες φεμινίστριες. Ο Ellis ανέδειξε τη σεξουαλική ισότητα των γυναικών, ενώ όρισε εκ νέου την ομοφυλοφιλία. Βλ. Havelock Ellis, *Man and Woman: A study of human secondary sexual characters*, Kessinger, LLC 2006 (πρώτη δημοσίευση 1894).

¹³⁶ B. Didier, *L'écriture-femme*, PUF, Παρίσι 1985, σσ.25-26. Αναφέρεται από τη Διαμάντη Αναγνωστοπούλου, *Αναπαραστάσεις του γυναικείου στη λογοτεχνία*, Πατάκη, Αθήνα 2007, σ.226.

¹³⁷ Λιλίκα Νάκου, *ό.π.*, σ.55.

από ενδοτικότητα, παθητικότητα και έλλειψη πρωτοβουλίας. Την εσωτερικευμένη εικόνα (imago) της ανεπαρκούς και συναισθηματικά απύσας μητέρας¹³⁸ αντισταθμίζει για την Κατίνα η ηλικιωμένη νταντά της,¹³⁹ η οποία μοιάζει να αποκαθιστά τη μητρική ιδιότητα στη συνείδηση της ηρωίδα. Στη «διορθωτική» αυτή «παρέμβαση» της γριάς Κοντύλως θα πρέπει ίσως να αναζητήσουμε και την επισημασμένη από τους κριτικούς ανάδειξη της μητρότητας ως «προορισμού της γυναίκας» στην υπό μελέτη νουβέλα.¹⁴⁰ Επιστρέφοντας στον λόγο περί υποκαταστάσεων, παρατηρούμε πως η ηρωίδα ανακαλύπτει εξ απαλών ονύχων στο πρόσωπο του γιατρού και φίλου της οικογενείας κυρίου Χ. μια φροντιστική αρσενική φιγούρα όπου συναιρούνται πατρικά και ανδρικά χαρακτηριστικά. Αξίζει να προσεχθεί πως η ερωτικοποίηση (εκ μέρους της Κατίνας) της σχέσης με τον οικογενειακό γιατρό επικαθορίζει τις επιλογές συντρόφων για τη νεαρή ηρωίδα, η οποία έλκεται σταθερά από άνδρες που παρουσιάζουν κάποιο είδος ομοιότητας με εκείνον. Δε στερείται ενδιαφέροντος η παρατήρηση ότι ο τρόπος με τον οποίον η ηρωίδα βιώνει τον ρόλο της ως μητέρας¹⁴¹ φανερώνει τη μετατόπιση του κέντρου βάρους της ύπαρξής της και την επανεισέρχηση των προτεραιοτήτων εις βάρος τώρα της σεξουαλικότητας, την οποία η ίδια έχει προβάλει ως φυσικό δικαίωμα κάθε γυναίκας. Αποφεύγοντας να συνάψει οιονδήποτε ερωτικό δεσμό μετά τη γέννηση του

¹³⁸ Το θέμα του ψυχικά τραυματισμένου και οργισμένου εναντίον της μάνας παιδιού απαντά και σε διηγήματα της Νάκου όπου το τραύμα οδηγεί σε παραβατικές εκ μέρους του παιδιού ενέργειες, όπως είναι η απόπειρα δολοφονίας της μητέρας (*Φωτεινή*) ή του εραστή της (*Ακατανόμαστος*).

¹³⁹ Σε αντίθεση με τη μητέρα, της οποίας η εξωτερική όψη έχει, κατά την αφηγήτρια, αλλοιωθεί, οριστικά πια απομακρυσμένη από τη νεανική ανθηρότητα, τα χαρακτηριστικά της ηλικιωμένης νταντάς δεν έχουν παραμορφωθεί από την επέλαση του χρόνου. Πρόκειται για εύλωτη ένδειξη πως η εξωτερική εμφάνιση αποτελεί συνάρτηση της εσωτερικής δομής, ιδέα που συναντήσαμε και στην εξετασθείσα νουβέλα του Π. Πικρού.

¹⁴⁰ Γ.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Β'. Ανήσυχα χρόνια*, Αετός, Αθήνα 1943, σ.164.

¹⁴¹ «[...] η ερμηνεία μας για τη μητρότητα μπορεί να απορρέει από την εμπειρία της δικής μας ανατροφής. Οι γυναίκες που είναι μητέρες ερμηνεύουν τη δική τους εμπειρία έχοντας βιώσει αυτή της μητέρας τους ως κόρες και η εμπειρία της μητρότητας ανακατασκευάζεται μέσω του παρελθόντος και της μνήμης». Kathryn Woodward, «Motherhood: Identities, meanings and myths» στο Κ. Woodward (επιμ.), *Identity and difference*, Sage, London 1997, σ. 244.

γιου της, η Κατίνα παραιτείται από τη σεξουαλικότητά της,¹⁴² αφιερώνεται στην ανατροφή του παιδιού της και, τρόπον τινά, «καθαγιάζεται». Σύμφωνα, άλλωστε, με τη J. Kristeva, «η καθαγιασμένη (θρησκευτική ή κοσμική) αναπαράσταση της θηλυκότητας υπάγεται στην κατηγορία της μητρότητας».¹⁴³ Μολονότι ταλαντεύεται ανάμεσα στη γυναικεία φύση της και στη μητρική αφοσίωση, η ηρωίδα μοιάζει να εκλαμβάνει ως νομοτελειακή τη δόμηση της ύπαρξής της με κέντρο τον γιο της. Δε θα πρέπει να παραγνωρίζεται, άλλωστε, το γεγονός ότι η «επαναστατική» κίνηση της Κατίνας να τεκνοποιήσει εκτός γάμου υπακούει στον μοναδικό κοινώς παραδεδεγμένο γυναικείο προορισμό, τη μητρότητα.

Κομβικό θέμα του παρόντος πεζογραφήματος αποτελεί η διεκδίκηση της οικονομικής αυτονομίας της αφηγήτριας μέσω της δυναμικής ένταξης της τελευταίας στον επαγγελματικό στίβο. Η Κατίνα, μεταφράζοντας και γράφοντας κείμενα ως δημοσιογράφος προκειμένου να βιοπορίζονται εκείνη και ο γιος της, έχει πλήρη επίγνωση της βαθμιαίας επικράτησης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, καθώς και της δυσμενούς υποδοχής που επιφυλάσσουν στις εργαζόμενες γυναίκες οι άνδρες.¹⁴⁴ Η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας (παρ)αναγιγνώσκεται ως στασιαστική ενέργεια, ως ένδειξη απειθαρχίας, απειλητική, μάλιστα, για την πρόοδο της κοινωνίας: «Σηκώνουν κεφάλι. Πού θα πάει τότε η κοινωνία;».¹⁴⁵ Ο παραπάνω ανδροκεντρικός, αρθρωμένος επί τη βάση της έμφυλης ασυμμετρίας λόγος που απευθύνει στην Κατίνα κάποιος από τους δευτερεύοντες χαρακτήρες της νουβέλας δεν αποδεικνύεται ικανός να μετατοπίσει το βλέμμα της ηρωίδας από τη διεκδίκηση

¹⁴² Βλ. και τη σχετική παρατήρηση της Μαρίας Νικολοπούλου: « [...] η σεξουαλικότητά της [της Κατίνας] υποτάσσεται στη μητρότητα [...]», Μάρια Νικολοπούλου, «“Από τα σημαντικότερα έργα της λογοτεχνίας μας”: Η πρόσληψη της Νάκου στο μεσοπόλεμο», στο Θεοδόσης Πυλαρινός (επιμ.), *Λιλίκα Νάκου. Μελετήματα*, Βιβλιοθήκη Τράπεζας Αττικής, Αθήνα 2003, σσ.78-79.

¹⁴³ Julia Kristeva, «Stabat Mater. Το παράδοξο: μητέρα ή πρωτογενής ναρκισσισμός», στο Susan R. Suleiman (επιμ.), *Το γυναικείο σώμα στον δυτικό πολιτισμό. Σύγχρονες προσεγγίσεις*, μτφ. – εισαγωγή – ερμηνευτικά σχόλια Εύη Βογιατζάκη, Σαββάλας, Αθήνα 2008, σ.221.

¹⁴⁴ Στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας αντιμετωπίζεται με έντονη δυσφορία και έκδηλη αρνητικότητα από το σύνολο σχεδόν του ανδρικού πληθυσμού, που πρεσβεύει την άποψη ότι η γυναικεία εργασία τραυματίζει την ηθική ακεραιότητα των γυναικών, τις απομακρύνει από τον «φυσικό» προορισμό τους και είναι ασύμβατη με τη θηλυκότητα. Βλ. Ζώγια Χρονάκη, «Εργαζόμενες γυναίκες», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 2/5/1999, σ.4

¹⁴⁵ Λιλίκα Νάκου, ό.π., σ.71.

των δικαιωμάτων και του αυτοπροσδιορισμού της· αντίθετα, το αίσθημα αποστροφής και αηδίας που καταλαμβάνει τη νεαρή γυναίκα, στο άκουσμα του ακραία στερεοτυπικού αυτού λόγου, καταδεικνύει την τρωτότητα του ανδρικού κατασκευάσματος. Μέσω της έμπρακτης εναντίωσης στις έμφυλες περιχαρακώσεις που υπαγορεύουν τον αυτοπεριορισμό των γυναικών στη σφαίρα του «οικιακού ιδεώδους», η ηρωίδα δεν αναδεικνύεται απλώς σε μια προοδευτική εξαίρεση· επαναδιαπραγματεύεται κυρίαρχες πολιτισμικές αναπαραστάσεις και εγκαθιστά (ή επιδιώκει να εγκαταστήσει) έναν νέο τρόπο συγκρότησης της γυναικείας συνείδησης. Ως ένα είδος χαρακτηριστικού αντίποδα της φίλεργης και ανεξάρτητης Κατίνας προβάλλουν οι ευειδείς γυναίκες της μεσοαστικής τάξης, που δεν εργάζονται, αλλά ακκίζονται και φλυαρούν στα κοσμικά σαλόνια.¹⁴⁶ Από τη Μ. Σακαλάκη αναφέρεται ως διακριτό γνώρισμα των γυναικών μυθιστοριογράφων των αρχών του εικοστού αιώνα (συμπεριλαμβανομένης της Νάκου) η τάση τους να «ξεσκεπάζουν την υποκρισία που κυφορεί η αστική ηθικολογία».¹⁴⁷ Συνυφασμένο με τη γυναικεία επαγγελματική απασχόληση προβάλλει το θέμα της οικονομικής εκμετάλλευσης και της αλλοτριωμένης εργασίας,¹⁴⁸ δεδομένου ότι η Κατίνα υπαμείβεται και γράφει κατά διαταγήν του διευθυντή – εργοδότη της. Η εργασιακή δραστηριότητα της ηρωίδας καθορίζεται από δυνάμεις έξω και πέρα από εκείνη, με αποτέλεσμα να απουσιάζει η άμεση, προσωπική σχέση με τη δημιουργία.

Σε ευθεία αντίστιξη με την ακινητοποιημένη μητέρα της, η Κατίνα παρουσιάζεται αρκούντως ικανή να ορίσει τη μοίρα της, υπερβαίνοντας φραγμούς με τους οποίους το μητρικό πρόσωπο, παγιδευμένο στο κανονιστικό πλαίσιο της εποχής, αδυνατεί να αναμετρηθεί. Η Κατίνα αποφεύγει συνειδητά να προσχωρήσει σε ένα πρότυπο συγχωνευτικής σχέσης με την προσδεδεμένη στο άρμα της κοινωνικής ευσημοσύνης μητέρα της· θραύοντας τα δεσμά του κοινωνικού καθωσπρεπισμού, η κεντρική ηρωίδα φέρνει στον κόσμο ένα παιδί εκτός γάμου. Η προσκόλληση της μητέρας στη

¹⁴⁶ Βλ. Λιλίκα Νάκου, ό.π., σ.72.

¹⁴⁷ Μαρία Σακαλάκη, *Κοινωνικές ιεραρχίες και σύστημα αξιών. Ιδεολογικές δομές στο νεοελληνικό μυθιστόρημα 1900-1980*, Κέδρος, Αθήνα 1984, σ.167.

¹⁴⁸ Σύμφωνα με τον Μαρξ, η αλλοτριωμένη εργασία αποξενώνει τον άνθρωπο από το ίδιο το σώμα του, από τη φύση έξω από αυτόν, όπως και από την πνευματική ουσία του, την ανθρώπινη ουσία του. Βλ. Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα 2014, σσ. 253-255.

στενή έννοια της «ευποληψίας» και η αναγωγή τής τελευταίας σε ρυθμιστική αρχή όπου υποτάσσονται εσωτερικές επιθυμίες και ανάγκες επισύρει την οργή, ακόμη και τον οίκτο, της αφηγήτριας. Πρόσθετο, μάλιστα, δείκτη πρόσδεσης του μητρικού αντικειμένου στην καλή έξωθεν μαρτυρία αποτελεί η «αδυναμία» που αυτό τρέφει για τη Λουκία, την κόρη που, έχοντας συνάψει γάμο με επιφανή τραπεζίτη, εισήλθε στους κόλπους της μεσοαστικής τάξης και απολαύει πλέον της ευρείας κοινωνικής αναγνώρισης. Αξίζει, ωστόσο, να προσεχθεί το γεγονός ότι η συμπεριφορά τής μητέρας της Κατίνας απέναντι στα παιδιά της δε μετατρέπεται σε αντικείμενο μιας υπεραπλουστευτικής και μονοσήμαντης ερμηνείας ούτε διερευνάται με όρους της ψυχοπαθολογίας. Ακόμη, απουσιάζουν ηθικολογικού χαρακτήρα κρίσεις, αναφορικά με την «πλημμελή» εκτέλεση των μητρικών καθηκόντων και την – εμφανή – εκτροπή από τον κανόνα της «ιδεώδους» μητρότητας.¹⁴⁹

Η αυστηρή – στα όρια της αστυνόμευσης – επιτήρηση που επιβάλλει ο πατριός τής Κατίνας στο πεδίο δράσης της προγονής του αφορά, πρωτίστως, στο σεξουαλικό ήθος και τη συναναστροφή της με το αντίθετο φύλο.¹⁵⁰ Σε αντίθεση με περιπτώσεις όπου η γονεϊκή απαγόρευση εγχαράσσεται σε βαθμό που ο περιορισμός «εντός των τειχών» να θεωρείται επιλεγμένος από το πρόσωπο που τον υφίσταται, η Κατίνα επιλέγει να δώσει ελεύθερη δίοδο στις ενορμήσεις της, διαρρηγνύοντας τον κλοιό τής πατρικής

¹⁴⁹ Διστάζουμε να συμπλεύσουμε με την κριτική παρατήρηση του Απ. Σαχίνι, σύμφωνα με τον οποίον «τα πρόσωπα της Λιλίκας Νάκου δεν είναι σύνθετοι ανθρώπινοι τύποι· είναι ευθύς εξαρχής είτε το ένα πράγμα είτε το άλλο». Βλ. Απόστολος Σαχίνης, *Πεζογράφοι του καιρού μας*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1989, σ.165. Μολονότι απουσιάζει μία ολοκληρωμένη ψυχογραφική ανάλυση των προσώπων, χαρακτήρες όπως αυτός τής μητέρας προσφέρονται για επανεξέταση της υπαγωγής της ανθρώπινης συμπεριφοράς στο περιοριστικό διπολικό σχήμα καλή/κακή, σωστή/λανθασμένη.

¹⁵⁰ Ως προς το ζήτημα της αγωγής των κοριτσιών κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, βλ. Βασιλική – Γκλόρια Παπά, *Αναπαραστάσεις της Αγωγής των Κοριτσιών την Περίοδο του Μεσοπολέμου Μέσα από Αφηγήσεις Ζωής* (Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα 2018. Θεμελιώδη μέριμνα της οικογένειας συνιστά η εξοικείωση των μελών της με την προσδοκώμενη – βάσει φύλου – από αυτά κοινωνική συμπεριφορά. Στο πλαίσιο αυτό, η ενοχοποίηση της επαφής με το αντίθετο φύλο και η συνακόλουθη αναγωγή τής παρθενίας σε ύψιστη αρετή μαρτυρούν την «αγκύρωση» της ελληνικής μεσοπολεμικής οικογένειας σε συντηρητικά έμφυλα πρότυπα διαπαιδαγώγησης. Τόσο στο χωριό όσο και στην πόλη η διαφύλαξη της γυναικείας αγνότητας αποτελεί κύριο μέλημα της οικογένειας, η οποία επιδίδεται από την παιδική ηλικία των κοριτσιών στην εσωτερίκευση από μέρους τους ηθικών κωδίκων, ελεγκτικών τής σεξουαλικότητάς τους.

καταδυνάστευση. Σύμφωνα με τη Χρύση Ιγγλέση, η απαγόρευση που εστιάζεται στη διαφύλαξη της παρθενίας – απαγόρευση που, ουσιαστικά, βάζει εναντίον της γυναικείας σεξουαλικότητας – είναι δυνατό να εγκαθιδρύσει έναν πολύπλοκο μηχανισμό αυτοελέγχου, επιφέροντας τη φίμωση της επιθυμίας και την αναστολή της ηδονής.¹⁵¹ Η εσωτερικευση, βέβαια, της απαγόρευσης δε συνεπάγεται κατ' ανάγκην και την αποδοχή αυτής. Έτσι, η Κατίνα, δεν υπακούει, αλλά εκδηλώνει την ανυπακοή της εν κρυπτώ. Ωστόσο, δε μπορούμε να παραγνωρίσουμε το γεγονός ότι κάθε ανυπακοή αποτελεί έμμεση αναγνώριση της απαγόρευσης και υποδηλώνει την εσωτερικευση της διαφοράς. Μία πρόσθετη γυναικεία φιγούρα μέσω της οποίας τίθενται υπό αίρεση οι αντιλήψεις που προκρίνουν την καθυπόταξη του ορμέμφυτου στην «κοινωνική ηθική» ως πρότυπο γυναικείας συμπεριφοράς¹⁵² αποτελεί η Βαρτού, η νεαρή Εβραία που ο πατριός εγκαθιστά στο σπίτι της οικογένειας ως ερωμένη του. Δηλώνοντας την απαρέσκειά της για την εργασία, η οποία «χαλά και ασχημαίνει τη γυναίκα»,¹⁵³ η Βαρτού εκμυστηρεύεται στην Κατίνα την επιθυμία της να συνευρίσκεται ερωτικά με νεαρούς και άλκιμους άνδρες, διεκδικώντας ευθέως το δικαίωμα της γυναίκας στη λογοκριμένη σεξουαλική απόλαυση. Στοιχείο ενδιαφέροντος αποτελεί το γεγονός ότι η γυναικεία σεξουαλικότητα αναφέρεται εδώ με όρους που, παραδοσιακά, χρησιμοποιούνται για την ανδρική, αποσταθεροποιώντας, έτσι, τους κατεστημένους δυϊσμούς. Η σεξουαλικότητα της

¹⁵¹ Βλ. Χρύση Ιγγλέση, *Πρόσωπα γυναικών, προσωπεία της συνείδησης. Συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία*, Οδυσσέας, Αθήνα 1997, σσ. 103-104, 114-130.

¹⁵² Τα πρότυπα της γυναικείας ηθικής (συστολή, μετριοφροσύνη, αυτοπεριορισμός, έλεγχος και «εξαγνισμός» των συναισθημάτων) και προσωπικότητας (γαλήνια, ήσυχη, χωρίς αμφισβητήσεις και ιδιαίτερες αναζητήσεις), που σχηματοποιούνται κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, αποτελούν αυτούσια μεταφορά στην αστική ηθική της ελληνικής κοινωνίας των προτύπων που διαμορφώνονται στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Η γυναίκα, αναφορικά με τις φύσει καταβολές της και τον κοινωνικό της ρόλο, αντιμετωπίζεται ως ον που προορίζεται για διαφορετική από τον άνδρα κοινωνική λειτουργία, η οποία καθορίζεται «νομοτελειακά» από τη διαφορετική φυσιολογία και το διαφορετικό βιολογικό δυναμικό – τρόπος κατά τον οποίο ερμηνεύεται και ο κοινωνικός προορισμός των ανδρών και η κυρίαρχη κοινωνική τους θέση. Το παραπάνω κοινωνικό και ηθικό πρότυπο αρχίζει να αμφισβητείται μόνον κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, με την εμφάνιση του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος και την επίδραση του «γυναικείου ανθρωπισμού», που σχηματοποιείται ως φιλοσοφικο-πολιτική σκέψη και στάση στις αρχές του 20ού αιώνα και νομιμοποιεί την κοινωνική έξοδο των γυναικών, καθώς και τον πολυσχιδέστερο κοινωνικό τους ρόλο.

¹⁵³ Λιλίκα Νάκου, *ό.π.*, σ.52.

γυναίκας αποσυνδέεται από το συναίσθημα (δίχως αυτό να σημαίνει πως δεν είναι δυνατό να το περιλαμβάνει).

Το εκδικητικό μένος του πατριού της Κατίνας στρέφεται προς το τέκνο της τελευταίας, τη ζώσα, δηλαδή, απόδειξη της «παραβατικής» ενέργειας, και όχι προς την ηρωίδα καθαυτή, το πρόσωπο από το οποίο θεωρείται ότι «τραυματίστηκε» η τιμή της οικογένειας.¹⁵⁴ Σαν σε μία προσπάθεια να απαλειφθεί κάθε ίχνος της απειθούς σεξουαλικότητας (δεδομένου ότι η μητρότητα προϋποθέτει μια σεξουαλικά ενεργή γυναίκα), ο πατριός σπεύδει να αποκαταστήσει τη «διασαλευμένη» τάξη, διατάσσοντας την αρπαγή ή τη θανάτωση του εξώγαμου παιδιού. Στο πρόσωπο του νηπίου αντικατοπτρίζεται για τον πατριό ο απειλητικός Άλλος, το φόβητρο για την υπό περιφρούρηση επικράτεια μιας κοινωνικής ευπρέπειας που παραβιάζεται κατά συρροή από τον ίδιο τον «προασπιστή» της. Δεδομένου, μάλιστα, ότι η ευθύνη για τη διαφύλαξη της οικογενειακής τιμής βαρύνει τον άνδρα, συνιστά «υπόθεση ανδρική», ο ίδιος καλείται να επαναφέρει την «τάξη». Αξίζει, άλλωστε, να ληφθεί υπόψη ότι οι συντεταγμένες των «εγκλημάτων διά λόγους τιμής» τα κατατάσσουν σε μία ειδική κατηγορία πράξεων διαπροσωπικής βίας, με συγκεκριμένο περιεχόμενο και νόημα. Η Κατίνα τιμωρείται από μια κοινωνία που υμνεί τη μητρότητα ως υπέρτατο αγαθό, ενώ, παράλληλα, καταδικάζει τους καρπούς της, όταν αυτοί δεν είναι νόμιμοι.

Αντιμέτωπη με την οριακή εμπειρία της υικής απώλειας, η Κατίνα αποστεγνώνεται ψυχικά. Η συναισθηματική αποστράγγιση¹⁵⁵ που επέφερε ο χαμός τού μικρού Πετρή

¹⁵⁴ Σχετικά με την έννοια της “τιμής”, όπως αυτή διαμορφώθηκε στην ελληνική κοινωνία, βλ. J.K.Campbell, *Honour, Family, and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford University Press, New York – Oxford 1964. Σύμφωνα με τον Campbell, η τιμή συνιστά θεμελιακή κοινωνική αξία και συνδεδεμένο ιστό σε έναν κόσμο οργανωμένο με βάση την αντιπαλότητα και την εχθρότητα μεταξύ όσων οικογενειακών ομάδων δε συνδέονται με συγγένεια ή γάμο. Αφορά σε άνδρες και γυναίκες, με διαφορετικό, ωστόσο, τρόπο, ο οποίος αντανακλά τον παγιωμένο έμφυλο διαχωρισμό. Έτσι, η έννοια της τιμής για τους άνδρες βρίσκεται σε συνάρτηση με την ανδρική φύση και αναδεικνύεται σε κοινωνική αξία, ενώ για τις γυναίκες συνδέεται άμεσα με την ηθική διαγωγή τους και τη σεξουαλική εγκράτεια, δηλαδή, με μια «επιβεβλημένη τροπή του εαυτού προς τα μέσα», η οποία συνυφίνεται με την έννοια της “ντροπής”. Βλ. Ε. Παπαταξιάρχης – Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταντότητες και Φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σ.46. Αναφορικά με την έννοια της τιμής, βλ., συμπληρωματικά, Έφη Αβδελά, *Δια λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα 2006.

¹⁵⁵ Λιλίκα Νάκου, ό.π., σ.85.

δεν επιτρέπει στην ηρωίδα να εκδηλώσει κανένα ψυχικό πάθος. Η μακροθυμία και η ανεξικακία που επιδεικνύει η αφηγήτρια απέναντι σε όλα σχεδόν τα πρόσωπα του περιβάλλοντός της¹⁵⁶ (ακόμη και απέναντι στον ηθικό αυτουργό της δολοφονίας του γιου της) μοιάζει να απορρέει από την ικανότητα αναγνώρισης των ηθικών – ψυχικών αδυναμιών τους. Ακόμη και όταν η άρχουσα ιδεολογία, η στεγανότητα του συστήματος αξιών την πλήττουν βάνουσα, στερώντας της τον μονάκριβο γιο της, η Κατίνα στέκεται με συγκατάβαση απέναντι στα πρόσωπα που την περιστοιχίζουν. Η απομάκρυνση από το περιβάλλον που έχει ταυτισθεί με τον πόνο της απώλειας μοιάζει ως μοναδική διέξοδος. Τόσο το μητρικό καταφύγιο όσο και η βιολογική συνέχεια της Κατίνας εκλείπουν οριστικά, με το σύστημα αναφορών της ηρωίδας να καταρρέει. Μέσω του βίαιου θανάτου του Πετρή, αλλά και της γριάς Κοντύλως, η ηρωίδα της «Ξεπάρθενης» καταβάλλει το τίμημα της «αιρετικής» επιλογής της.

Το κείμενο υιοθετεί έναν πρώιμο φεμινιστικό λόγο,¹⁵⁷ στον βαθμό που αναδεικνύει (δίχως να δικαιώνει πλήρως) την επιλογή της γυναίκας να βιώσει την εμπειρία του ολοκληρωμένου έρωτα, αλλά και της μητρότητας, έξω από τις δεσμευτικές συμβάσεις της πατριαρχικής κοινωνίας. Παράλληλα, ωστόσο, με τη στηλίτευση της αστικής υποκρισίας και την απόπειρα ρηγμάτωσης των εμποδωμένων πεποιθήσεων, ο τρόπος θέασης της γυναικείας φύσης δεν απαγκιστρώνεται πάντοτε από τα καθιερωμένα σχήματα κατανόησης και ερμηνείας: όταν η Κατίνα αναφέρεται στην εγκατάλειψή της από τον εραστή της, φυσικοποιεί τη συμπεριφορά του, ισχυριζόμενη πως «ο άνδρας είν' έτσι, και η γυναίκα καμωμένη να υποφέρει».¹⁵⁸ Ακόμη, υπερηφανευόμενη για την «τέχνη» της να αναδεικνύει τα φυσικά θέλγητρά της, η Βαρτούι επισημαίνει την ευαρέσκεια, αλλά και την ευαλωτότητα των ανδρών απέναντι στη θέα της γυναικείας σάρκας, γεγονός που επιτρέπει στη γυναίκα να επωφελείται από το σώμα της. Με τον τρόπο αυτόν, δεν εγκαταλείπεται πλήρως η παραδοσιακή διχοτομική αντίληψη περί ανδρικής και γυναικείας «φύσης» και αντίστοιχων χαρακτηριστικών που υπάγονται στη φυσική νομοτέλεια.¹⁵⁹ Μολονότι

¹⁵⁶ Καθένας σχεδόν από τους χαρακτήρες της νουβέλας χαρακτηρίζεται, με εμφανή επιείκεια, κάποια στιγμή από την αφηγήτρια ως «καημένος».

¹⁵⁷ Μαρία Νικολοπούλου (2003), *ό.π.*, σ.78.

¹⁵⁸ Λιλίκα Νάκου, *ό.π.*, σ.11.

¹⁵⁹ Ενδεικτική, ως προς τη συγκεκριμένη παρατήρηση, είναι η ομολογία της Λιλίκας Νάκου στα 1979: «Εγώ διαβάζω περισσότερο τις σύγχρονες Γαλλίδες πεζογράφους και νομίζω ότι το χαρακτηριστικό

εντοπίζεται με ευκρίνεια ένα είδος προωθημένου προβληματισμού αναφορικά με τα κοινωνικά (συνεπώς, μεταβλητά) αίτια της κακοδαιμονίας – υποτέλειας των γυναικών, δε θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για μαχητική διάθεση ανατροπής των ισχυουσών δομών.

5. Η φασματώδης υπόσταση του περιθωρίου μέσα στον γάμο: Έλλης Αλεξίου, *Λούμπεν* (1943)

Στη διάρκεια της δεκαετίας 1940 – 1950, η γυναικεία πεζογραφική παραγωγική παρουσιάζει εξαιρετική ανάπτυξη. Ο Απόστολος Σαχίνης κάνει λόγο για «φαινόμενο ομαδικής εμφάνισης νέων γυναικών»¹⁶⁰ και η Αγγέλα Καστρινάκη για «έκρηξη της γυναικείας λογοτεχνίας».¹⁶¹ Σύμφωνα με τη Μαρία Σακαλάκη, «το μυθιστόρημα αποτελεί ένα λογοτεχνικό είδος μέσα από το οποίο διαφαίνεται η ερωτική, συζυγική και οικογενειακή ηθική μιας κοινωνίας, οι ρόλοι των δύο φύλων ως προς την ερωτική σχέση, αλλά και γενικότερα η θέση που τους επιφυλάσσεται στο πλαίσιο της κυρίαρχης ιδεολογίας».¹⁶² Έτσι, το μυθιστόρημα της Αλεξίου, όπου θεματοποιείται η παντοειδώς κακοποιητική συμπεριφορά τού κεντρικού ήρωα, Ανδρέα, προς τη σύζυγό του, Πεντάμορφη, παρέχει ευκρινείς δείκτες μιας λανθάνουσας μορφής περιθωριοποίησης, αυτής που εκδηλώνεται στο θεωρούμενο ως προστατευτικό πλαίσιο του γάμου. Μέσω της ιστορίας ζωής τού *Λούμπεν* αναδεικνύεται η διασταλτική έννοια του περιθωρίου, το οποίο είναι δυνατό να ενυπάρχει ακόμη και σε συνθήκες θεσμικής κατοχύρωσης.¹⁶³ Ο τίτλος του μυθιστορήματος δε φέρει τον γνωστό πολιτικό χρωματισμό, αλλά την πρώτη κοινωνιολογική έννοια, αυτήν της

τους είναι ότι μιλάνε για τα μύχια του εαυτού τους από την καθαρά γυναικεία σκοπιά, ενώ εμείς [...] τη βλέπαμε τη γυναίκα μέσα από το πρίσμα των ανδρών». Βλ. «Λιλίκα Νάκου. Αφιέρωμα», *Τομές*, τχ. 48, 5/1979, σ.14.

¹⁶⁰ Απόστολος Σαχίνης, *Νέοι πεζογράφοι*, Εστία, Αθήνα 1984, σ.71.

¹⁶¹ Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Πόλις, Αθήνα 2005, σ.469.

¹⁶² Μαρία Σακαλάκη, *ό.π.*, σ.152.

¹⁶³ Για την υποδοχή που επεφύλαξε η κριτική στο *Λούμπεν*, βλ. Γιάννης Χατζίνης, «Λούμπεν», *Νέα Εστία*, τχ.402-403, 1-15 Μαρτίου 1944, σσ.309-311 και Μπάμπης Δ. Κλάρας, «Στρατευμένη στη συνείδησή της», στο Άντα Κατσίκη – Γκίβαλου (επιμ.), Τατιάνα Ράιση – Βολανάκη (πρόλογος) *Έλλη Αλεξίου. Μικρό Αφιέρωμα*, Καστανιώτη, Αθήνα 1979, σ.165.

στέρησης των στοιχειωδών δικαιωμάτων. Πρόκειται, επομένως, για δείκτη της κοινωνικής παθογένειας που διέπει τις έμφυλες σχέσεις, μετατρέποντας τα ασθενή μέλη τους σε «πρόσωπα της χαμοζωής, άτυχα, παραπεταμένα, κατατρεγμένα».¹⁶⁴

Από τις πρώτες σελίδες του μυθιστορήματος σκιαγραφείται το πορτρέτο του ορφανού Αντρέα, τον οποίον περισυνέλεξε από το δάσος μία φτωχή οικογένεια χωρικών. Τη φυσική αποστέρηση των βιολογικών γονέων διαδέχεται για τον Αντρέα η εγκατάλειψη από τη θετή του οικογένεια.¹⁶⁵ Η έναρξη του μυθιστορήματος, η οποία συμπίπτει με την «αυγή» τής ζωής τού ήρωα, δεν έχει επιλεγεί, ασφαλώς, τυχαία. Η λεπτομερής έκθεση των συνθηκών διαβίωσης και διάπλασης του μικρού Αντρέα μοιάζει να πραγματοποιείται προκειμένου να ευνοηθούν αργότερα οι αιτιακές συνδέσεις της συζυγικής του συμπεριφοράς. Το κείμενο ταλαντώνεται διαρκώς ανάμεσα στους δύο ήρωες, ενώ τα νήματα της αφήγησης αρχίζουν να τέμνονται, με τη συνάντηση των δύο χαρακτήρων. Σε ευθεία αντίθεση με το απρόθυμο να εμπειρέξει το νέο μέλος περιβάλλον όπου μεγαλώνει ο Αντρέας, η κεντρική ηρωίδα του μυθιστορήματος, Πεντάμορφη, διάγει τον παιδικό και εφηβικό της βίο, απολαμβάνοντας τις φροντίδες που της επιδαφιλεύουν ο πατέρας και οι ηλικιωμένοι συγγενείς της. Οι άφθονες υλικές παροχές, η κατά πληθωρικό τρόπο εκδηλούμενη αγάπη προς το πρόσωπο της ηρωίδας και ο κατ' οίκον περιορισμός τής τελευταίας ως ένα είδος προστατευτικής συνθήκης εισάγουν το – διόλου ασύνδετο με την ονοματοθεσία της ηρωίδας – παραμυθικό στοιχείο (το οποίο υπονομεύεται, στη συνέχεια).

Ως μία μορφή «έκπτωτης βασίλισσας», η Πεντάμορφη μετατοπίζεται από το επίκεντρο του οικογενειακού ενδιαφέροντος στα *marginalia* του συζυγικού βίου. Η έξοδός της από το προστατευτικό κέλυφος της οικογένειας έρχεται να σημάνει την κατακρήμνιση τόσο του θηλυκού εαυτού όσο και της ανθρώπινης υπόστασής της.

¹⁶⁴ Θεοδόσης Πυλαρινός, «Η πολυεπίπεδη γλώσσα της Έλλης Αλεξίου», στο Θεοδόσης Πυλαρινός (επιμ.) *Έλλη Αλεξίου. Μελετήματα*, Βιβλιοθήκη Τράπεζας Αττικής, Αθήνα 2003, σ.31.

¹⁶⁵ «Έντονα διαγράφεται η πικρή και αδυσώπητη μοίρα των άτυχων παιδιών που κι αν ακόμα βρεθεί να τα περιμαζέψει μια αγροτική φαμίλια απ' αυτές τις τυπικά φτωχές, τα κρατούν στο σπίτι σαν «απόπαιδα» και δεν βλέπουν την ώρα πότε να τα ξεφορτωθούν». Ανδρέας Καραντώνης, «Πεζογραφήματα της Έλλης Αλεξίου» στο Άντα Κατσίκη – Γκίβαλου (επιμ.), Τατιάνα Ραΐση – Βολανάκη (πρόλογος), *Έλλη Αλεξίου. Μικρό Αφιέρωμα*, ό.π., σ. 145.

Μακριά από τη λειτουργία της ως συμβολικού επιστεγάσματος αμοιβαίων συναισθημάτων, η γαμική ένωση μετατρέπεται σε αρένα, όπου η κατίσχυση του “δικαίου της πυγμής” καθορίζει την άνιση κατανομή των ρόλων και επιβάλλει τα ιδιόμορφα κριτήρια «ομαλότητας» της συμβίωσης. Βρισκόμαστε, επομένως, μπροστά σε μια υπόρρητη (και γι’ αυτό δυσδιάκριτη) μορφή περιθωρίου, όπου μια συνθήκη καταχωρισμένη στο συλλογικό φαντασιακό ως προστατευτική και φροντιστική αποδεικνύεται απειλητική ακόμη και για τη συντήρηση της ίδιας της ζωής.¹⁶⁶

Η απόδοση της κακοποιητικής συμπεριφοράς τού Αντρέα σε εξωγενείς παράγοντες (οικογενειακό περιβάλλον, εξωτερικές συνθήκες) ενισχύει την ενδοτικότητα της Πεντάμορφης, η οποία, φυσικοποιώντας¹⁶⁷ τη συμπεριφορά τού συζύγου της, ισχυρίζεται πως «με τη ζωή που πέρασε δεν μπορούσε να είναι διαφορετικός».¹⁶⁸ Όταν η συνομιλήτριά της στέκεται με δυσπιστία απέναντι στη συλλογιστική της, η Πεντάμορφη μοιάζει να προβληματίζεται μόνο στιγμιαία. Η επιστροφή στον οικείο τρόπο σκέπτεσθαι, στους αμυντικούς μηχανισμούς που έχουν ενεργοποιηθεί ώστε να εξασφαλίσουν κάποιο είδος συναισθηματικής επιβίωσης, μοιάζει αναπόδραστη. Αποδεικνύεται, έτσι, πως η αυστηρότητα ενός καθεστώτος δεν εγγυάται αυτούσια την απόρριψή του, καθώς οι πάσης φύσεως ταλαιπωρίες γίνονται ανεκτές, αν θεωρηθούν

¹⁶⁶ Βλ. και την εύστοχη ερμηνευτική ανάλυση της Δ. Αναγνωστοπούλου, «Ρήξεις της στερεοτυπικής γυναικείας εικόνας και στάσης σε κείμενα γυναικών συγγραφέων του Μεσοπολέμου», στο *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): Ε’ Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2-5 Οκτωβρίου 2014. Πρακτικά*, τ.2, επιμ. Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2105, σσ.469-484.

¹⁶⁷ Σύμφωνα με τη J. du Boulay, το ερώτημα που τίθεται αφορά στο πώς δικαιολογούν οι γυναίκες τις πλέον δυσάρεστες πλευρές της πατριαρχίας, όπως είναι η ανδρική βία. Έτσι, οι γυναίκες είτε αντιδρούν ρητά και φανερά στην υπερβολική βία είτε τείνουν, όπως η Πεντάμορφη, να την «εξηγήσουν», προσφεύγοντας στην κοσμολογική αντίληψη που νομιμοποιεί την εκχώρηση ευρύτερου πεδίου δράσης στους άνδρες λόγω αυξημένων οικιακών ευθυνών. Βλ. J. du Boulay, «Women – Images of Their Nature and Destiny in Rural Greece» στο J. Dubisch, *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton University Press, Princeton 1986, παρατίθεται στο Ε. Παπαταξιάρχης – Θ. Παραδέλλης (επιμ.), ό.π., σ.59.

¹⁶⁸ Έλλη Αλεξίου, *Λούμπεν*, Γλάρος, Αθήνα 1943, σ.119.

δικαιολογημένες και αναπόφευκτες. Συνειδητοποιώντας τη σκληρότητα του «αντιπάλου», το ασθενές μέλος της σχέσης παραιτείται άνευ όρων.¹⁶⁹

Η ανάμνηση των ανέφελων παιδικών χρόνων, της θαλπωρής τού πατρικού σπιτιού, των φροντίδων που αφειδώλευτα παρείχαν οι συγγενείς στην Πεντάμορφη αποδεικνύεται αλγεινή, αφού δεν παρέχει στην ηρωίδα το νοερό καταφύγιο που επιποθεί, αλλά λειτουργεί αντιστικτικά προς την παροντική της «έκπτωση». Η απομάκρυνση της ηρωίδας από το οικογενειακό της περιβάλλον, αλλά και από κάθε έκφανση κοινωνικής ζωής, ο επιβεβλημένος περιορισμός της στον ασφυκτικά περικλειστο χώρο του σπιτιού, επιφέρουν, εντέλει, ένα είδος απώλειας εαυτού, μία μορφή μόνωσης και αποπροσωποποίησης. Η διοχέτευση της φροντίδας και της αγάπης στα ζώα του σπιτιού υποκαθιστά την ανθρώπινη επαφή. Η συγκρότηση ενός είδους «επιμαχίας» εκ μέρους της Πεντάμορφης και των κατοικιδίων ισχυροποιεί τον δεσμό μεταξύ των «συμμάχων», υποδηλώνοντας, ταυτόχρονα, μια θλιβερή εξομοίωση: αυτήν της ηρωίδας με όντα φύσει ανυπεράσπιστα απέναντι στην επέλαση της ανθρώπινης βαναυσότητας. Η ατελέσφορη, σχεδόν τραυματική προσπάθεια των ηρωίδων για επικοινωνία θεματοποιείται, κατά τη Λιανοπούλου, σταθερά από τις γυναίκες πεζογράφους του Μεσοπολέμου.¹⁷⁰ Η ηρωίδα χάνει σταδιακά την αίσθηση του ανήκειν, ενώ τα σημεία αναφοράς εκλείπουν οριστικά, με τους διαδοχικούς θανάτους των συγγενών της. Επιπλέον, η καθήλωση της Πεντάμορφης σε άχαρες, αλλοτριωτικές οικιακές εργασίες, που την αποκλείουν από τους χώρους κοινωνικής διάδρασης, αποτελεί σαφή απόρροια κληρονομημένων ιδεολογημάτων, όπως ο έμφυλος καταμερισμός του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου.

Η ηρωίδα τείνει σταθερά να εκλογικεύει τις ανάρμοστες και κακοποιητικές πράξεις του συζύγου της, είτε αμφιβάλλοντας πως πρόκειται για εμπρόθετες δράσεις είτε αποδυναμώνοντας το μέγεθος των επιπτώσεών τους στον ευπαθή ψυχισμό της. Όταν, επί παραδείγματι, ανακαλύπτει πως ο Αντρέας διατηρεί συστηματικά εξωσυζυγικές

¹⁶⁹ Όπως επισημαίνει ο Ε. Αλεξάκης, σε πατριαρχικά λειτουργούσες οικογένειες, οι γυναίκες σιωπούν ή, αν μιλούν, μεταφέρουν τον λόγο της κυρίαρχης ομάδας (των ανδρών), υιοθετούν την προοπτική της. Βλ. Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Οικογένεια, συγγένεια και γάμος στη νεότερη Ελλάδα. Εθνοκοινωνιολογική προσέγγιση*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, σσ. 304-305.

¹⁷⁰ Ελένη Λιανοπούλου, *ό.π.*, σ.326.

σχέσεις, η Πεντάμορφη δε στρέφει την τραυματισμένη της θηλυκότητα εναντίον των “αντιζήλων” της, τις οποίες, μάλιστα, θεωρεί «ακίνδυνες», δεδομένου ότι βρίσκονται εκτός σπιτιού.¹⁷¹ Διαστρέφοντας τα δεδομένα και τις αιτιακές συνδέσεις τους, η ηρωίδα εκδιπλώνει συλλογισμούς μη ανθεκτικούς, εν πολλοίς, στη βάση των λογικών αποδείξεων. Η άνευ όρων συμβιβαστική στάση που υιοθετεί η Πεντάμορφη, η ισοπεδωτική ευθυγράμμιση με τις βουλές και τα αιτήματα του σύζυγου, δεν ορθώνουν ικανά προσκόμματα στη βίαιη συμπεριφορά τού Αντρέα. Η ανδρική κυριαρχία, που εντοπίζεται, αρχικά, στην άρθρωση ανδροκεντρικού λόγου, κλιμακώνεται σταδιακά, επεκτεινόμενη στην πρόκληση ανήκεστων σωματικών και ψυχικών τραυμάτων. Η κοινωνική μαθητεία της ηρωίδας σε έμφυλα συμπεριφορικά μοντέλα έχει ήδη προλειάνει το έδαφος για την επίδειξη παθητικότητας και την καθήλωση στο ρόλο του «θύματος».¹⁷² Σύμφωνα με τη M. Komarovsky, «η πατριαρχική ιδεολογία, εσωτερικευμένη από τους δύο συντρόφους, οδηγεί στη νόμιμη παραχώρηση του κυριαρχικού δικαιώματος και των προνομίων στον άνδρα».¹⁷³ Πέραν της θείας Λένης, οι υποδείξεις της οποίας επέχουν θέση οδηγητικής παρακαταθήκης για τη συζυγική συμπεριφορά τής Πεντάμορφης, η μητέρα της Ευτυχούλας, της επιστήθιας φίλης της Πεντάμορφης, συνδιαμορφώνει του χάρτη των αξιακών παραμέτρων της ηρωίδας. Οι μητρικές φιγούρες κληροδοτούν στις εκπροσώπους της νεότερης γενιάς προκατασκευασμένα σχήματα αντίληψης περί το ανδρικό φύλο και τον θεσμό τού γάμου, τα οποία διαποτίζουν τη συνείδηση της ηρωίδας.

Υπόρρητη εκδήλωση της ανδρικής ηγεμονίας, που κατά έγκλυφο τρόπο αποτυπώνεται στη σωματική και συναισθηματική κακοποίηση εις βάρος της Πεντάμορφης, αποτελεί και η άρνηση τεκνοποίησης εκ μέρους του Αντρέα. Φοβούμενος τον δυνάμει εκτοπισμό του από το κέντρο του ενδιαφέροντος, ο ήρωας του μυθιστορήματος στερεί από τη σύζυγό του τις αναπαραγωγικές της δυνατότητες

¹⁷¹ Έλλη Αλεξίου, ό.π., σ.143.

¹⁷² Την υπερπροστασία στην ανατροφή των παιδιών, καθώς και τη μη ανάθεση πρωτοβουλιών και δραστηριοτήτων σε αυτά εκ μέρους των ενηλίκων, καταδίκασε η Αλεξίου στο έργο της *Γ' Χριστιανικών Παρθεναγωγείων*.

¹⁷³ Mirra Komarovsky, “Cultural Contradictions and Sex Roles” στο Joan Huber, *Changing Women in a Changing Society*, University of Chicago Press, Chicago 1973, σ.122. Η πλαγιογράμματη έμφαση δική μου.

και τον πολυσήμαντο ρόλο της μητρότητας. Κοντά, λοιπόν, στην πασιδήλη κακοποίηση ορθώνεται το φάσμα μιας άδηλης επιθετικότητας και της ναρκισσιστικής ομφαλοσκόπησης, που στο ενδεχόμενο έλευσης ενός απογόνου εντοπίζει μια συνθήκη απειλητική και, ως εκ τούτου, απευκαταία.

Η περιγραφή τής ερωτικής ζωής τού συζυγικού ζεύγους παρέχει πρόσθετους δείκτες αντικειμενοποίησης του γυναικείου σώματος, που μάλλον αλίσκεται παρά απολαμβάνει. Η πλήρης απουσία αισθαντικότητας και ο σχεδόν καταναγκαστικός χαρακτήρας των συνευρέσεων ωθούν την Πεντάμορφη να συνειδητοποιήσει πως η ερωτική ένωση δε συνιστά για τον Αντρέα προϊόν συναισθηματικής εγγύτητας, αλλά πως πρόκειται για επικράτηση μιας ενόρμησης που δεν έχει ως αποδέκτη ένα ορισμένο πρόσωπο.¹⁷⁴ Η γυναίκα μοιάζει να αποτελεί ένα σημαίνον, δίχως σημαινόμενο.

Ο χαρακτήρας και ο ψυχικός κόσμος της Πεντάμορφης αρχιτεκτονούνται διαμέσου εκτενών διαλογικών σκηνών, όπου ο θεωρητικός και αφηρημένος λόγος, επιδεικτικός ερμηνευτικών στρεβλώσεων, αντικαθίσταται από μια γλώσσα ρέουσα, αποδοτική των περιγραφόμενων συνθηκών και της ιδιοσυγκρασίας του ομιλούντος προσώπου. Η ηθική ανισότητα των χαρακτήρων, την οποίαν εκτενώς πραγματεύεται το υπό μελέτη μυθιστόρημα, εύλογα μεταφέρει τα προϊόντα της και στον χώρο της γλώσσας, εφόσον αυτή συντελεί στη λογοτεχνική πραγμάτωσή της. Έτσι, η διαλογική πράξη παρέχει στον αναγνώστη αδιαμεσολάβητη γνώση του πώς συλλαμβάνει η ίδια η ηρωίδα τον εαυτό της. Βλέπουμε, λοιπόν, την Πεντάμορφη να αρέσκεται στη χρήση του θυμοσοφικού¹⁷⁵ και γνωμικού λόγου,¹⁷⁶ η οποία μαρτυρεί, μεταξύ άλλων, τη

¹⁷⁴ Αξίζει να επισημανθεί πως η ηρωίδα παρομοιάζει την ερωτική έξαψη που καταλαμβάνει τον σύζυγό της με «σεληνιασμό», βλ. Έλλη Αλεξίου, ό.π., σσ. 88-89. Όπως αναφέρει ο Kant στις *Διαλέξεις περί Ηθικής*, «η σεξουαλική αγάπη μετατρέπει το αγαπημένο πρόσωπο σε Αντικείμενο επιθυμίας. Μόλις η [σεξουαλική] επιθυμία ικανοποιηθεί, ο άνθρωπος πετιέται σαν μια λεμονόκουπα την οποία κάποιος πετά αφού στύψει το ζουμί της. [...] Μόλις μετατραπεί ο άνθρωπος σε Αντικείμενο επιθυμίας κάποιου άλλου, κάθε κίνητρο ηθικής σχέσης σταματά να υφίσταται, διότι, ως Αντικείμενο επιθυμίας κάποιου άλλου, ο άνθρωπος μετατρέπεται σε πράγμα και μπορεί να τον μεταχειριστεί ως πράγμα ο καθένας». Immanuel Kant, *Lectures on Ethics*, (trans.) Louis Infield, Harper and Row, Publishers, New York 1963, σ. 163.

¹⁷⁵ Βλ. σχετικά Έλλη Αλεξίου, ό.π., σσ. 57,68,184.

¹⁷⁶ Βλ. Έλλη Αλεξίου, ό.π., σσ. 21,59,119.

διέλευση της ηρωίδας από διαδοχικούς ενδοσκοπικούς αναβαθμούς.¹⁷⁷ Η επιλογή, ακόμη, τού εσωτερικού μονολόγου ως αφηγηματικού τρόπου επιτρέπει, κινητοποιώντας άμεσα το θυμικό, στον αναγνώστη να διεισδύσει στα μύχια της ηρωίδας.

Η επίμονη διερεύνηση των ψυχικών σημείων, οι συλλογισμοί που προκύπτουν ως απόσταγμα πικρής εμπειρίας και η σταδιακή αναθεώρηση των κληρονομημένων αντιλήψεων είναι αμφίβολο αν κατορθώνουν, τελικά, να οδηγήσουν στην «ανατολή» μιας νέας γυναικείας συνείδησης. Η ηρώιδα αναστοχάζεται επί της γυναικείας ανατροφής που έλαβε, ελέγχει ως παραπλανητικές τις κατευθυντήριες γραμμές που της δόθηκαν, συνειδητοποιεί το ασυμβίβαστο μεταξύ των προσδοκιών που καλλιέργησε και της ματαιωτικής πραγματικότητας που βίωσε ως παντρεμένη γυναίκα: παρά ταύτα, δεν εκδηλώνει καμία εξωτερική αντίδραση. Όποια μεταβολή συντελείται αφορά στο ψυχικό τοπίο, χωρίς να μεταφράζεται σε ανάληψη ενεργούς δράσης προς υπέρβαση της επιβεβλημένης υποτέλειας. Η αυτοενοχοποίηση διαποτίζει βαθμιαία την ύπαρξη της Πεντάμορφης, η οποία καταλήγει αχρηστεμένο «κουρέλι», καλώντας τη νεκρή πια θεία της να την πετάξει στο πανέρι της: «...πάρε με θεία Λένη, όπως είμαι, και πέταξέ με στο πανέρι με τα κουρέλια σου...».¹⁷⁸ Μέσα από τον χαρακτήρα της Πεντάμορφης αναδύεται ένας νέος τύπος γυναίκας, που λειτουργεί νομιμοποιητικά για την υπάρχουσα έμφυλη ανισότητα. Πρόκειται για τη γυναίκα στη συνείδηση της οποίας η θηλυκή ύπαρξη νοείται και δικαιώνεται μόνο μέσα από το καθρέφτισμα που της παρέχουν οι σημαίνοντες – άρρενες άλλοι. Η γυναικεία αυτοεικόνα αποδεικνύεται απόλυτα ετερόνομη, αφού καταβαραθρώνεται αμέσως μετά την εγκατάλειψη από το αρσενικό αντικείμενο. Το οδοιπορικό ζωής τού *Λούμπεν* δεν αναγιγνώσκεται ως ιστορία αυτοκαθορισμού και αυτοπραγμάτωσης, ως υψηλόφωνη διακήρυξη κατά της γυναικείας υποτέλειας (όπως η ιστορία της Ντόρας στο έργο της Ρωζέττη): εντούτοις, το μυθιστόρημα εντάσσεται «στο φεμινιστικό κίνημα της Ελλάδας»¹⁷⁹ από διαφορετική αφετηρία και με διαφορετικό σημείο απόληξης. Ειδικότερα, η συγγραφέας πλάθει μια ηρώιδα – αντιπαράδειγμα, ένα

¹⁷⁷ Για την πολύπτυχη λειτουργία του γλωσσικού συστήματος που συναντούμε στο πεζογραφικό έργο της Αλεξίου βλ. Θεοδόσης Πυλαρινός, «Η πολυεπίπεδη γλώσσα της Έλλης Αλεξίου», στο Θεοδόσης Πυλαρινός (επιμ.), *Έλλη Αλεξίου. Μελετήματα*, ό.π., σσ. 17-38.

¹⁷⁸ Έλλη Αλεξίου, ό.π., σ.197.

¹⁷⁹ Ανδρέας Καραντώνης, «Πεζογραφήματα της Έλλης Αλεξίου», ό.π., σ.143.

απόλυτο μέτρο γυναικείας υποτακτικότητας, μία μορφή που παραμένει αδικαίωτη ώς το τέλος.¹⁸⁰ Ο φεμινιστικός χαρακτήρας του έργου δεν απορρέει, επομένως, από την υπογράμμιση της γυναικείας ανωτερότητας ή από την ικανότητα μετάπλασης των ψυχικών τραυμάτων σε δυναμογόνο στοιχείο οικοδόμησης μιας νέας γυναικείας ταυτότητας: αναδύεται, αντίθετα, μέσα από την ωμή κατάδειξη των ολέθριων συνεπειών που επιφέρει στον γυναικείο ψυχισμό η απεμπόληση κάθε είδους δύναμης. Η – διαφανόμενη – οριστική ακινητοποίηση της Πεντάμορφης, η οποία αποτυπώνεται στην έκκληση προς τη νεκρή της θεία, δε μπορεί παρά να αποτελεί ένα ηχηρό μήνυμα κατά της γυναικείας παραίτησης. Όπως σχολιάζει η ίδια η συγγραφέας: «Στο *Λούμπεν* με απασχολεί [...] η ηθική ανισότητα των χαρακτήρων, από τη μια μεριά οι αδύνατοι, οι υποχωρητικοί, και από την άλλη, οι δυνατοί. Αποτέλεσμα: ο ισχυρός επιπλέει, ενώ ο αδύναμος θυματοποιείται».¹⁸¹ Το γεγονός, ωστόσο, ότι ο αναγνώστης απορρίπτει την αναγωγή της Πεντάμορφης σε ηρωίδα – υπόδειγμα δε συνεπάγεται την αντιπάθειά του προς το πρόσωπό της. Η αγανάκτηση του αναγνώστη για την αδιαμαρτύρητη υποταγή της πρωταγωνίστριας στη δεσποτική συμπεριφορά τού συζύγου της μοιάζει να συμπορεύεται με τη συμπάθειά του. Η αντίδραση της ηρωίδας μπορεί να κατασιγάται, καθιστώντας τη θέση της άκρως τραγική, το πρόσωπο, όμως, γίνεται συμπαθές από τον αναγνώστη, που μετατρέπεται σε ένα είδος κριτή της κοινωνικής αδικίας. Σύμφωνα με την Αγγέλα Καστρινάκη, η Αλεξίου «έχει γράψει ένα βιβλίο – προειδοποίηση για τις ομόφυλές της»,¹⁸² οι οποίες θα πρέπει να σταθμίσουν όλα τα υφιστάμενα δεδομένα πριν προβούν στην απόφαση του γάμου. Διά στόματος Πεντάμορφης, η συγγραφέας επιχειρεί να άρει (ή να θέσει σε επερώτηση) το προπολεμικό, μη ασθενές ιδεολογικό κατάλοιπο των προγαμιαίων σχέσεων.

«Τι άσκημο που είναι να γνωρίζουν οι γυναίκες ένα μόνο άντρα! Έτσι δε θα μπορέσουν ποτέ να βγάλουν συμπέρασμα. Πάω στη μοδίστρα. Δε μου αρέσει το ράψιμό της· την αλλάσσω. Στον παπουτσή. Στον έμπορο. Στο φούρναρη.

¹⁸⁰ «[...] μία από τις πιο «βουλητικές» ελληνίδες, η Αλεξίου, από αντίδραση στην αβουλία, την παθητική υποταγή και την ατολμία, κατόρθωσε να πλάσει την πιο άβουλη γυναικεία μορφή της λογοτεχνίας μας. Τόσο άβουλη, που η αβουλία αυτή, να ισοφαρίζει με την ηθική ηλιθιότητα». Ανδρέας Καραντώνης, *ό.π.*, σ.144.

¹⁸¹ Παρατίθεται από τον Μπάμπη Δ. Κλάρα στον τόμο *Έλλη Αλεξίου. Μικρό Αφιέρωμα*, *ό.π.*, σ. 165.

¹⁸² Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, *ό.π.*, σ.183.

Τον ένα αφήνω, τον άλλο πιάνω. Με τον άντρα είσαι κει ζεμένη, χωρίς να ξέρεις πού τραβάς. Το σωστό θα ήταν το κορίτσι να δοκιμάζει όλους τους άντρες που έτυχε να τη συγκινήσουν από δεκάξι χρονώ ως είκοσι. Μα να μην της επιτρέπεται να τους παντρευτεί πριν της ώρας. Όπως λες πάω να σπουδάσω μian επιστήμη, το κορίτσι θα λέει: τώρα σπουδάζω τον άντρα μου και θα ζεις τρεις τέσσερις μήνες με τον καθένα.»¹⁸³

Η συμπαράθεση, βέβαια, επαγγελματιών και η εξομοίωσή τους με τους συντρόφους υπονομεύει εν μέρει την ισχύ τής δεοντικής πρότασης, του έλλογου επιχειρήματος σύμφωνα με το οποίο οι γυναίκες δεν είναι φρόνιμο να συνάπτουν γάμο με τον πρώτο άνδρα που θα κινήσει το ενδιαφέρον τους, δίχως να συνεκτιμήσουν τη μεταξύ τους συμβατότητα. Η ρητή προτροπή τής συγγραφέως μοιάζει να αποδυναμώνεται, εντέλει, αποδεικνύοντας πως η σύναψη προγαμιαίων σχέσεων και η εναλλαγή εραστών αποτελεί ένα αμφιλεγόμενο διάβημα. Η «εισβολή» νέων ιδεών σε μία κοινωνία όπου οι παραδοσιακές αξίες εξακολουθούν να ασκούν ισχυρή επιρροή σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού μοιάζει να λειτουργεί αναχαιτιστικά για την απροϋπόθετη και ταχεία αφομοίωσή τους. Για τον λόγο αυτόν, οι συγκεκριμένες ιδέες επενδύονται με μian αξιολογικά αμφίσημη φόρτιση, μέσω της οποίας διαφαίνεται η επιφυλακτικότητα του συγγραφικού υποκειμένου απέναντι στην ανοικτή υποστήριξή τους. Θα μπορούσαμε να εντάξουμε τη σχετική επιφυλακτικότητα που εμφανώς διακρίνει την Αλεξίου στην ευρύτερη διστακτικότητα των συγγραφέων, ως προς το να επικυρώσουν ορισμένες αξίες ατομικιστικού ή ηδονιστικού χαρακτήρα (βλ. εναλλαγή συντρόφων πριν από τον γάμο), οι οποίες έχουν μεν εισχωρήσει στα ήθη (απόδειξη ότι τα πρόσωπα κάνουν λόγο γι' αυτές), «δεν έχουν όμως ακόμη πλήρως αφομοιωθεί από τις υπάρχουσες ιδεολογικές δομές».¹⁸⁴ Δε θα πρέπει, άλλωστε, να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι το μυθιστόρημα απευθύνεται, κατά κανόνα, σε ευρύ αναγνωστικό κοινό. Η συνθήκη αυτή εξηγεί ίσως, μερικώς, τη συντηρητικότερη υφή τού συγκεκριμένου λογοτεχνικού είδους, καθώς και την απροθυμία των μυθιστοριογράφων να αμφισβητήσουν ευθέως το ηθικό οικοδόμημα. Γίνεται σαφές πως η Αλεξίου στέκεται με κάποιον σκεπτικισμό απέναντι στην κοινωνική απελευθέρωση των γυναικών.

¹⁸³ Έλλη Αλεξίου, ό.π., σ.151.

¹⁸⁴ Μαρία Σακαλάκη, ό.π., σ.195.

Συμπεράσματα

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας αναζητήθηκαν, μέσα από κειμενοκεντρικές προσεγγίσεις, οι θεματικές προϋποθέσεις που ρυθμίζουν την παρουσία, το είδος και τις λειτουργίες της περιθωριοποίησης, με άξονα την έμφυλη διάκριση. Αναζητήθηκαν, επίσης, οι συνθήκες επικοινωνίας ανάμεσα στις κειμενικές και τις κοινωνικές δομές, δεδομένου ότι τα λογοτεχνικά κείμενα, ως τμήματα ενός ευρύτερου επικοινωνιακού δικτύου, ενδέχεται να επιβεβαιώνουν επικρατούντα νοήματα ή να τα αμφισβητούν, θέτοντας σε κυκλοφορία νέα. Μέσω των αναπαραστάσεων των γυναικείων μορφών, οι συγγραφείς διαλέγονται με τους διαθέσιμους (κοινωνικούς, ιστορικούς, ακόμη και ιατρικούς) λόγους περί θηλυκότητας. Μολονότι δε δεχόμαστε τη μονοσήμαντη λειτουργία της λογοτεχνίας ως απλού κοινωνικού κατόπτρου, θεωρήσαμε πως ο εντοπισμός και η διερεύνηση των αναπαραστατικών αυτών κωδίκων είναι δυνατό να συμβάλουν σε μια πληρέστερη κατανόηση των συνθηκών που καθορίζουν την κοινωνική θέση των γυναικών, κατά το χρονικό άνυσμα που καλύπτουν τα εξετασθέντα κείμενα. Κοινώς παραδεκτή, άλλωστε, είναι η θέση πως τα λογοτεχνικά έργα «σημαδεύονται» τόσο από τη διαχρονία όσο και από τη συγχρονία τους, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατο να αποκόψουμε το λογοτέχνημα από τον χώρο και τον χρόνο μέσα στους οποίους δημιουργήθηκε. Οι αντιλήψεις που διοχετεύονται μέσω των αφηγήσεων δε συνιστούν μόνο σχολιασμό της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας, αλλά και σχόλιο επί των ρόλων των φύλων. Μέσα από τη διερεύνηση του υποκειμενικού βιώματος, τέθηκαν οι όροι μιας ευρύτερης προβληματικής, που αφορά στη διαπλοκή των έμφυλων ταυτοτήτων με πολλαπλούς άξονες περιθωριοποίησης.

Μολονότι το περιορισμένο κειμενικό δείγμα καθιστά επισφαλή την εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων και παρότι θα ήταν αυθαίρετη η θεώρηση των εξετασθέντων έργων ως ενιαίου υφάσματος που θα επέτρεπε την εξάλειψη των διαφορών και την επιβολή πλήρους ομοιομορφίας, εντοπίστηκαν σημεία σύγκλισης που καθιστούν εφικτές επιμέρους ή και ευρύτερες ομαδοποιήσεις. Αρχικά, στο σύνολο των κειμένων που αναλύθηκαν, οι γυναίκες προβάλλονται ως επίλεκτο αντικείμενο γενικευτικών αξιολογικών κρίσεων (ρητών ή και λανθανουσών). Η πλειονότητα των εν λόγω κρίσεων με αντικείμενο αναφοράς το γυναικείο φύλο ως αδιαφοροποίητη ολότητα φέρει αρνητικό πρόσημο. Το παραπάνω φαινόμενο, αν ληφθεί υπ' όψιν πως οι

συγγραφείς αντικατοπτρίζουν, κατά το μάλλον ή ήττον, τις αντιλήψεις και τις αξίες του αναγνωστικού κοινού, είναι δυνατό να θεωρηθεί ως δείκτης της υποτελούς θέσης των γυναικών, εν γένει. Εκκινώντας από την παραπάνω διαπίστωση, προχωρήσαμε στη διερεύνηση των τρόπων αναπαράστασης γυναικείων χαρακτήρων που ενσαρκώνουν κάποια μορφή ανεπιθύμητης ή επικίνδυνης (σε κάθε περίπτωση, πάντως, εξοβελιστέας) ετερότητας. Στη διαδρομή αυτή, η γυναικεία σεξουαλικότητα αναδείχθηκε, ως τόπος επιβολής έμφυλων σχέσεων εξουσίας, σε αιχμή τού δόρατος. Εάν δεχθούμε πως το γυναικείο σώμα αποτελεί διαχρονικά μία συμβολική επιφάνεια όπου εγγράφονται λογοθετικές πρακτικές, καθώς και κοινωνικές σημάνσεις, τότε η σωματικότητα δε μπορεί παρά να διαδραματίζει κάποιον ρόλο στον εξοστρακισμό των γυναικείων υποκειμένων από τους δομημένους συλλογικούς κώδικες αρχών. Διαπιστώσαμε πως ο τρόπος με τον οποίον οι γυναικείοι χαρακτήρες διαθέτουν και διευθετούν το σώμα τους συνιστά αξιολογικό εργαλείο για αυτές ως κοινωνικά υποκείμενα. Αρχικά, παρατηρήθηκε πως η αγκύρωση των αφηγήσεων στην πραγματικότητα, απόρροια της μετατόπισης των αναπαραστατικών κωδίκων και της συνακόλουθης χρείας για προσγείωση στην καθημερινότητα, επιτρέπει την εμφάνιση «σωματικών» ηρωίδων. Η περιγραφή των ηρωίδων ως ζώντων προσώπων με πάθη και αδυναμίες εντάσσεται οργανικά στους όρους στροφής στον ρεαλισμό. Η παρουσία της γυναικείας σωματικότητας μάς εισάγει σε μία προβληματική που σχετίζεται με τον κριτικό έλεγχο των δυναστικών δομών τής πατριαρχίας, που αντιμάχονται την ενσώματη γυναικεία επιθυμία. Η διαφοροποίηση, ωστόσο, των αναπαραστάσεων των γυναικών δε σημαίνει αυτομάτως την άρση των στερεοτυπικών σχημάτων περί θηλυκής σωματικής εμπειρίας. Υποστηρίξαμε πως γυναικείοι χαρακτήρες με αφυπνισμένη σεξουαλικότητα που εκδηλώνεται εκτός σαφών οριοθετικών πλαισίων λογίζονται ως ένα είδος δυνητικού απορρυθμιστή τής κοινωνικής ευταξίας. Οι σεξουαλικά ενεργές γυναίκες καταχωρίζονται στο συλλογικό φαντασιακό ως φορείς τού κακού, ως όντα απειλητικά. Για τον λόγο αυτόν, η «αποδιοργανωτική» δυναμική τού γυναικείου σώματος, που αντιτίθεται σε ό,τι το θεσμίζει, δαιμονοποιείται και εξωθείται στο κοινωνικό φάσμα του περιθωρίου. Η καταστατική θέση του ιστορικού γυναικείου σώματος ως παθητικού αντικειμένου της ανδρικής επιθυμίας δε φαίνεται να αμφισβητείται ανοικτά από τους/τις συγγραφείς, μολονότι εντοπίζονται δείκτες κάποιου προωθημένου προβληματισμού, αναφορικά με την ανάγκη διερεύνησης, μέσω της γραφής, μιας άλλης γυναικείας ταυτότητας. Η

είσοδος και η διάχυση νεωτερικών αντιλήψεων περί τη γυναικεία εμπειρία αντιμετωπίζεται με εμφανή επιφυλακτικότητα, ακόμη και από τις γυναίκες συγγραφείς. Έτσι, η προσπάθεια της Αλεξίου να αφυπνίσει τις ομόφυλές της, προσπάθεια που παραμένει καθ' όλα υπόρρητη, αλλά και η ανάλογη απόπειρα της Νάκου, η οποία, μάλιστα, επιδιώκει να εξαρθρώσει τα συμβατικά νοήματα της γυναικείας υποκειμενικότητας, υπάχθηκαν σε μετεωρισμούς και υπαναχωρήσεις που δε μας επιτρέπουν να κάνουμε λόγο για τολμηρά διαβήματα. Οι ηρωίδες, τελικά, φαίνεται να επιλέγουν μία διαμαρτυρία εσωτερική και χαμηλόφωνη, παρά την ευθεία ρήξη. Στην *Ερωμένη της*, βέβαια, η συγγραφέας φθάνει στο σημείο να υποδαυλίσει την ανατροπή και να υπονομεύσει αντιλήψεις που ανακυκλώνουν την κυρίαρχη ιδεολογία, δημιουργώντας έναν γυναικείο χαρακτήρα ο οποίος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «προδρομικός». Δεν πρόκειται, ωστόσο, παρά για μεμονωμένη περίπτωση, που πρέπει μάλλον να καταχωρισθεί ως εξαίρεση στον κανόνα όπου φαίνεται να υπάγεται η πλειονότητα των μελετηθέντων πεζογραφημάτων. Στο μυθιστόρημα της Ρωζέττη, πέρα από την εστίαση στο προσωπικό βίωμα, προβάλλονται ευθέως οι ιδέες του φεμινιστικού κινήματος, το γυναικείο αίτημα για ισότητα. Ευδιάκριτες είναι και οι πολιτικές ανησυχίες της κεντρικής ηρωίδας, γεγονός που μαρτυρεί την απουσία εσωτερικευσης από μέρους της των κρατούντων έμφυλων διαχωρισμών, που προωθούν τον δημόσιο βίο ως προνομιακό χώρο σκέψης και δράσης των ανδρών. Κείμενα όπου η συμβατική νοοτροπία επικρατεί έναντι των προσωπικών επιλογών ενδέχεται να υπονομεύουν «εκ των έσω» τα κριτήρια περιθωριοποίησης των γυναικών, θέτοντάς τα υπό επαναδιαπραγμάτευση. Έτσι, η οριστική παραίτηση της Πεντάμορφης στο *Λούμπεν*, αλλά και ο βίαιος κοινωνικός θάνατος της Μαρίας στην «Πομπεμένη», επικυρώνουν φαινομενικά την ισχύ του ηγεμονικού ιδεώδους, παράλληλα, όμως, θρυμματίζουν τη στέρεη (;) βάση του πατριαρχικού λόγου και θέτουν ερωτηματικά σχετικά με την ακεραιότητα της περιθωριοποιούσας ανδρικής εξουσίας. Στο *Λούμπεν*, μάλιστα, η ανθεκτική θεώρηση του κραταιού μύθου της αστικής κοινωνίας, του γάμου, ως μοναδικής βιώσιμης πολιτισμικά συνθήκης υποσκάπτεται, μέσω της ανάδειξης των πλέον δυσάρεστων (και επικίνδυνων) πλευρών της πατριαρχίας. Κατ' ουσίαν, η παντοδυναμία του γάμου αμφισβητείται και το θεωρούμενο ως διμερές «κοινωνικό σύμβολο» παρουσιάζεται ως μέσο εκμηδένισης της γυναικείας υπόστασης.

Στα περισσότερα από τα πεζά έργα που μελετήθηκαν το γυναικείο σώμα δεν εικονογραφείται ως τόπος άνθισης μιας ζωοδότριας επιθυμίας της κατόχου του, αλλά ως τόπος ενδογενών και μη συγκρούσεων. Η σχέση μεταξύ ηδονής (ως ενστίκτου που βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με το σώμα) και γυναικείας φύσης παρουσιάζεται ως σχέση αλληλοαποκλεισμού. Έτσι, η βίωση της ηδονής από το γυναικείο σώμα μοιάζει ανεπίτρεπτη και οδηγεί παγίως στην (έστω και σιωπηρή) καταδίκη. Η επιβιωτική αξία ιδεολογημάτων που έλκουν την καταγωγή τους από τον Μεσαίωνα και προκρίνουν την ακεραιότητα του (γυναικείου) σώματος έναντι της ικανοποίησης των οργανικών αναγκών μεταφέρεται και στο πρώτο ήμισυ του αιώνα που εξετάζουμε. Άμεσα συναρτώμενο με την «επικίνδυνη» γυναικεία σωματικότητα προβάλλει, στο σύνολο των κειμένων, το σταθερά επανερχόμενο ζήτημα της τιμής. Στις αρχές του 20ού αιώνα, η έννοια της τιμής αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο προσαρμογής της γυναίκας στο κοινωνικό σύνολο. Παρά τους κοινωνικοπολιτικούς μετασχηματισμούς που συντελούνται κατά την περίοδο που εξετάσαμε, παραδοσιακές αξίες, όπως η γυναικεία αγνότητα και η θεωρούμενη ως ιερή μητρική ιδιότητα, επιβιώνουν σχεδόν απaráλλακτες. Αν η εξουσία που χρήζει περιφρούρησης είναι η οικογενειακή μονάδα, το προπύργιο της πατριαρχίας, τότε το ευάλωτον του γυναικείου σώματος καθιστά την οικογένεια ευπρόσβλητη απέναντι σε εξωτερικές επιθέσεις, αποδυναμώνει το κύρος της και αδυνατίζει την κοινωνική της αξιοπιστία. Στο πλαίσιο αυτό, η προάσπιση της γυναικείας αγνότητας, η διατήρηση του γυναικείου σώματος ως αδιαπέραστης και αδιατάρακτης επιφάνειας φαίνεται να συνιστά δείκτη ενσωμάτωσης ή αποπομπής των γυναικείων υποκειμένων από το περιβάλλον όπου οργανικά εντάσσονται. Η γυναίκα που παραβιάζει τους πολιτισμικούς όρους δε θέτει μόνον εαυτήν εκτός κοινωνικού πλαισίου, καθώς οι συνέπειες των πράξεών της πλήττουν την ακεραιότητα ολόκληρης της πατρογονικής ομάδας. Η αυστηρότητα των ηθών και των κοινωνικών δεσμεύσεων διατρέχει το περιεχόμενο των κειμένων, που παραμένει, κατά βάση, συντηρητικό. Η επικράτεια της νόρμας πρέπει να διαφυλαχθεί, και για τον λόγο αυτόν η γυναίκα που διά των προσωπικών της επιλογών τείνει να αποσταθεροποιήσει τα κρατούντα ταξινομικά συστήματα πρέπει να αλωθεί από τον παντοδύναμο συλλογικό κανόνα. Έτσι, η απομάκρυνση των γυναικείων χαρακτήρων από την πολιτισμικά διηθημένη και αφορμώμενη από τους ρομαντικούς αναπαραστατικούς κώδικες υπόσταση της θηλυκότητας τούς υποβάλλει σε μίαν άκαμπτη τιμωρητική διαδικασία· αυτή επιστέφεται άλλοτε με φυσικό θάνατο

(βλ. «Σα θα γίνουμε άνθρωποι», «Το κρίμα της Φωτεινής») και άλλοτε με συμβολικό αφανισμό (βλ. «Η Πομπεμένη», «Η ξεπάρθηνη», *Λούμπεν*). Επιπρόσθετα, η αποσαρκωμένη, εξαγιασμένη μητρική λειτουργία της (συμβολικής) γυναίκας – Παναγίας, του αντίποδα της «σωματικής» γυναίκας, μοιάζει να δέχεται ισχυρά πλήγματα. Πολλές από τις ηρωίδες που είναι μητέρες απομακρύνονται αισθητά από την κανονιστική μητρική επιτέλεση, ρηγματώνοντας την εικόνα της αφοσιωμένης και μεταρσιωμένης σε ανώτερες ηθικές σφαίρες γυναικείας φιγούρας που παγίως συνοδεύει τις πολιτισμικές αναπαραστάσεις της μητρότητας. Η τελευταία, μάλιστα, εικονογραφείται και ως απόδειξη παραβίασης του πατριαρχικού νόμου, σε περιπτώσεις όπου τα σώματα κυοφορούν και γεννούν παράνομα τέκνα («Η ξεπάρθηνη», «Το κρίμα της Φωτεινής», «Η Πομπεμένη»). Η μητρότητα, άλλωστε, έχει εγγραφεί στο πατριαρχικό φαντασιακό ως η πιο ισχυρή απόδειξη του «ανοικτού», μη ελέγξιμου (και γι' αυτό επικίνδυνου) γυναικείου σώματος.

Ο εκτοπισμός των γυναικείων χαρακτήρων από την επικράτεια του κοινωνικά και πολιτισμικά διανοητού δε συνεπάγεται υποχρεωτικά τη συναισθηματική απεμπλοκή τους από το πολυδαίδαλο πλέγμα κοινωνικών κανόνων και ρυθμιστικών αρχών. Έτσι, κάποιες από τις ηρωίδες, αν και έχουν απενταχθεί από το κοινωνικό σύνολο, εξακολουθούν να τηρούν μία σειρά παραδεδομένων, κοινώς εγκεκριμένων συμβάσεων, γεγονός που αποδεικνύει πως οι αξίες των κυρίαρχων λόγων ασκούν ισχυρή επιρροή ακόμη και σε χώρους που έχουν προσδιορισθεί ως εξω-κοινωνικοί. Έχοντας, μάλιστα, αφομοιώσει τα κανονιστικά πρότυπα της εποχής τους, πολλές από τις ηρωίδες δολιχοδρομούν ανάμεσα στην προσωπική επιθυμία και τους εξωτερικούς – εσωτερικευμένους καταναγκασμούς. Η επιλογή που πριμοδοτεί την ικανοποίηση του *εγώ* έναντι της συμμόρφωσης προς το κοινωνικά αποδεκτό δεν πραγματοποιείται δίχως εσωτερικό κόστος. Έτσι, ακόμη και όταν το κοινωνικό περιβάλλον στέκεται με συγκατάβαση απέναντι στην ερωτική εκτροπή της γυναίκας («Το κρίμα της Φωτεινής»), η ηρωίδα που ταλαντεύτηκε ανάμεσα στις ηθικές καταπιέσεις και τα απελευθερωμένα ένστικτα, επιλέγοντας, εντέλει, να παραδοθεί στα τελευταία, αναλαμβάνει τον ρόλο του «τιμωρού» απέναντι στον ίδιο της τον εαυτό. Η κοινωνική δαμόκλειος σπάθη ως εξωτερικός παράγοντας δεν αφήνει ανέπαφο τον εσωτερικό κόσμο της γυναίκας. Η «φωνή» της κοινωνίας δεν κατασιγάται, εντέλει, αλλά εσωτερικεύεται. Το περιθώριο δε λογίζεται, επομένως, ως τόπος που στεγάζει υποκείμενα θεληματικά αποκλίνοντα από τις κοινωνικές νόρμες και εθελοντικά

εμμένοντα στη διαφορετικότητα. Για τον λόγο αυτόν, άλλωστε, οι πόρνες της νουβέλας του Πικρού αρνούνται να συνθηκολογήσουν με την πραγματικότητα της κοινωνικής απόσχισης και προσβλέπουν στην (επαν)ένταξή τους στη χορεία των Ομοίων.

Η δυαδική διαίρεση άνδρας – γυναίκα θεμελιώνει τη δομή των κειμένων που μελετήθηκαν και αντανακλά τις σχέσεις εξάρτησης και εξουσίας ανάμεσα στα δύο φύλα. Η δομή της σχέσης ανάμεσα στο αρσενικό και το θηλυκό παραμένει σχεδόν αμετάβλητη. Παριστάνεται πάντοτε ως σχέση αντίθεσης ή διαφοράς. Πρόκειται για σχέση υποτέλειας, αν τοποθετήσουμε στο επίκεντρο τη γυναίκα, και υπεροχής, αν στο επίκεντρο τεθεί ο άνδρας. Τα κείμενα δεν εικονίζουν απλώς την υποδεέστερη θέση των γυναικών και τη λειτουργία των τελευταίων ως αντικειμένων περιθωριοποίησης, αλλά αρθρώνονται με άξονα την έμφυλη διαφορά, κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Οι σχέσεις των δύο φύλων προσδιορίζονται ως σχέσεις ακραίας ασυμμετρίας και δυσαρμονίας. Οι ανδρικοί χαρακτήρες που ενσαρκώνουν τον ρόλο των εραστών δεν εμφανίζονται ως πατρικές / προστατευτικές φιγούρες, καθώς υπάγουν τις γυναίκες στην κατηγορία των ερωτικών αντικειμένων και δεν ενδύουν τον ερωτικό πόθο με κάποια ανώτερη ψυχική ποιότητα. Αντίθετα, παρουσιάζονται έκδοτοι στις σωματικές ηδονές και υποκείμενοι σε ένστικτα που μοιάζουν απαγορευμένα για τις γυναίκες. Η ενεργοποίηση και η επιδοκιμασία του ανδρικού βλέμματος αναδεικνύονται σε λυδία λίθο του πολιτισμικού ζητουμένου της θηλυκότητας. Επιπρόσθετα, η τέλεση ηθικά κολάσιμων πράξεων δε βαραίνει εξίσου τους δύο συντελεστές τους, με τον αφηγηματικό ζυγό να γέρνει με σαφήνεια εις βάρος του θηλυκού μέλους. Έτσι, παρ' όλο που οι γυναίκες περιγράφονται, ως επί το πλείστον, ως αντικείμενα παθητικά εστιαζόμενα, χρεώνονται την καταστροφική τους δύναμη ως δρώντα υποκείμενα, ως όντα απειλητικά και επικίνδυνα. Τα λογοτεχνικά έργα που μελετήθηκαν, καθένα εκ των οποίων αποτελεί μια αρένα πρακτικών νοσηματοδότησης, εκφέρουν έναν διακριτό και πολυσήμαντο λόγο, αναφορικά με την πολυφωνία και την ετερογένεια του νοήματος σε μία δοσμένη ιστορική στιγμή. Έτσι, το σημαίνον «γυναίκα» (όπως και το σημαίνον «περιθώριο») παραμένει ασταθές και σταθερά υποκείμενο σε αλλαγές.

Βιβλιογραφία

A. Κείμενα – Λογοτεχνικές πηγές

Αλεξίου, Έλλη, *Λούμπεν*, Γλάρος, Αθήνα 1943.

Καζαντζάκη, Γαλάτεια, «Το κρίμα της Φωτεινής», στο *11 π.μ. – 1 μ.μ. κι' άλλα διηγήματα*, Στοχαστή, Αθήνα [1929].

Νάκου, Λιλίκα, *Η ξεπάρθενη*, Δωρικός, Αθήνα 1980.

Πικρός, Πέτρος, *Σα θα γίνουμε άνθρωποι*, εισαγωγή – επίμετρο Χριστίνα Ντουριά, Άγρα, Αθήνα 2009.

Ρωζέττη, Ντόρα, *Η ερωμένη της. Ρωμάντσο*, επιμέλεια – επίμετρο Χριστίνα Ντουριά, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005.

Χρηστοβασίλης, Χρήστος, «Η Πομπεμένη» στο Λ. Ι. Βρανούση (επιμ.) *Κρυστάλλης και Χρηστοβασίλης*, Βασική Βιβλιοθήκη, εκδοτικός οίκος Ι.Ν. Ζαχαρόπουλου, τόμος 19^{ος}, Αθήνα 1954.

B. Μελέτες και άρθρα (στα ελληνικά)

Agamben, Giorgio, *Homo sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφ. Παναγιώτης Τσιαμούρας, επιμ. – επίμετρο Γιάννης Σταυρακάκης, Scripta, Αθήνα 2005.

Althusser, Louis, «Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους» στο Luis Althusser, *Θέσεις (1964-1975)*, μτφ. Ξενοφών Γιαταγάνας, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.

Butler, Judith, *Σώματα με σημασία. Οριοθετήσεις του «φύλου» στο λόγο*, μτφ. Πελαγία Μαρκέτου, Εκκρεμές, Αθήνα 2008.

Butler, Judith, *Αναταραχή του φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφ. Γιώργος Καράμπελας, επιμ. κειμένου Χριστίνα Σπυροπούλου, εισαγ. – επιστημονική επιμ. Βενετία Καντσά, επίμετρο Αθηνά Αθανασίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.

Furst, R. Lilian – Scrine, N. Peter, *Νατουραλισμός*, μτφ. Λία Μεγάλου, Ερμής, Αθήνα 1982.

Goffman, Erving, *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, εισαγωγή – μτφ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, επιμ. Κώστας Λιβιεράτος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001.

Higonnet, Margaret, «Σιωπές που μιλούν: αυτοκτονίες γυναικών», στο Susan R. Suleiman (επιμ.), *Το γυναικείο σώμα στον δυτικό πολιτισμό. Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Σαββάλας, Αθήνα 2008.

Kristeva, Julia, «Stabat Mater. Το παράδοξο: μητέρα ή πρωτογενής ναρκισσισμός», στο Susan R. Suleiman (επιμ.), *Το γυναικείο σώμα στον δυτικό πολιτισμό. Σύγχρονες προσεγγίσεις*, μτφ. – εισαγωγή – ερμηνευτικά σχόλια Εύη Βογιατζάκη, Σαββάλας, Αθήνα 2008.

Loraux, Nicole, *Βίαιοι θάνατοι γυναικών στην τραγωδία*, μτφ. Αγγελική Ροβάτσου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995.

Suleiman, R. Susan (επιμ.), *Το γυναικείο σώμα στον δυτικό πολιτισμό. Σύγχρονες προσεγγίσεις*, μτφ. – εισαγωγή – ερμηνευτικά σχόλια Εύη Βογιατζάκη, Σαββάλας, Αθήνα 2008.

Αβδελά, Έφη, *Δια λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα 2006.

Αβδελά, Έφη – Ψαρρά, Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Γνώση, Αθήνα 1985.

————— (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

Αθανασίου, Αθηνά, *Ζωή στο Όριο. Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*, Εκκρεμές, Αθήνα 2007.

Αλεξάκης, Π. Ελευθέριος, *Οικογένεια, συγγένεια και γάμος στη νεότερη Ελλάδα. Εθνοκοινωνιολογική προσέγγιση*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2014.

Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998.

Αναγνωστοπούλου, Διαμάντη, *Αναπαραστάσεις του γυναικείου στη λογοτεχνία*, Πατάκη, Αθήνα 2007.

—————, «Ρήξεις της στερεοτυπικής γυναικείας εικόνας και στάσης σε κείμενα γυναικών συγγραφέων του Μεσοπολέμου», στο *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2-5 Οκτωβρίου 2014. Πρακτικά*, τ.2, επιμ. Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2015.

Αντωνόπουλος, Παναγιώτης, «Από τη Μαριέττα Μπέτσου στη Ρίτα Μπούμη. Η Σαπφώ, η λεσβιακή λογοτεχνία και ο φεμινισμός στην Ελλάδα από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι το Μεσοπόλεμο», στο *(Αντι)μιλώντας στις βεβαιότητες. Φύλα, αναπαραστάσεις, υποκειμενικότητες*, επιμέλεια Δήμητρα Βασιλειάδου, Παναγιώτης Ζεστανάκης, Μαρία Κεφαλά, Μαρία Πρέκα, ΚΨΜ, Αθήνα 2013.

Βαρελάς, Λάμπρος, «Ευρήματα και νέες προτάσεις για το “ρομάντζο” *Η Ερωμένη της της Ντόρας Ρωζέττη*», *Νέα Εστία*, τχ.1808 (Φεβρουάριος 2008).

Βαρίκα, Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Παπαζήση, Αθήνα 2011.

Γαραντούδης, Ευριπίδης, «Γυναικείος ύμνος στην ‘ομοφυλόφιλη ευτυχία’», [Βιβλιοδρόμιο], *Τα Νέα*, 4-5 Φεβρουαρίου 2006.

Γιαννακόπουλος, Κωνσταντίνος (επιμ.), *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

Γκασούκα, Μαρία, *Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις του Φύλου. Ζητήματα εξουσίας και ιεραρχίας*, Διάδραση, Αθήνα 2013.

Ιγγλέση, Χρύση, *Πρόσωπα γυναικών, προσωπεία της συνείδησης. Συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία*, Οδυσσέας, Αθήνα 1997.

Ιωαννίδου, Αναστασία, *Έμφυλες ταυτότητες στο περιθώριο. Η περίπτωση της Καλκάντζας* (Διδ. Διατριβή), Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, 2004.

Καλαούζη, Κωνσταντίνα, *Η ερωτική επιθυμία σε νεοελληνικά πεζογραφικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα: Ζητήματα γραφής και αναπαράστασης* (Διδ. Διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2007.

Καραντώνης, Ανδρέας, «Πεζογραφήματα της Έλλης Αλεξίου», στο *Έλλη Αλεξίου. Μικρό Αφιέρωμα*, επιμ. Άντα Κατσίκη – Γκίβαλου, πρόλογος Τατιάνα Ραΐση – Βολανάκη, Καστανιώτη, Αθήνα 1979.

Κασσέτα, Τριανταφυλλιά, *Ο γαλλικός ρεαλισμός και νατουραλισμός στην ελληνική πεζογραφία στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα: αφηγηματικές τεχνικές* (Διδ. Διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Αθήνα 2010.

Καστρινάκη, Αγγέλα, *Η φωνή του γενέθλιου τόπου. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία του 20ού αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 1997.

—————, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Πόλις, Αθήνα 2005.

Καστρινάκη, Αγγέλα, Πολίτης, Αλέξης, Τζιόβας, Δημήτρης (επιμ.), *Για μια ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα. Προτάσεις ανασυγκρότησης, θέματα και ρεύματα. Πρακτικά συνεδρίου στη μνήμη του Αλέξανδρου Αργυρίου. Ρέθυμνο 20-22 Μαΐου 2011*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012.

Κατηφόρης, Νίκος, «Λιλίκας Νάκου: “Η ξεπάρθενη”», *Νέοι Πρωτοπόροι*, φ.5, Απρίλης 1932.

Κατσίδα, Δροσιά, *Ο βίος και το έργο του Χρήστου Χρηστοβασίλη. Γραμματολογική και αρχειακή μελέτη* (Διδ. Διατριβή), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, Ιωάννινα 2004.

Κλάρας, Δ. Μπάμπης, «Στρατευμένη στη συνείδησή της», στο *Έλλη Αλεξίου. Μικρό Αφιέρωμα*, επιμ. Άντα Κατσίκη – Γκίβαλου, πρόλογος Τατιάνα Ραΐση – Βολανάκη, Καστανιώτη, Αθήνα 1979.

Κρίστεβα, Τζούλια, *Μαύρος ήλιος. Κατάθλιψη και μελαγχολία*, μτφ. Πάνος Αλούπης, Καστανιώτη, Αθήνα 2000.

Λιανοπούλου, Ελένη, *Οι Ελληνίδες πεζογράφοι του Μεσοπολέμου (1921-1944)* (Διδ. Διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 1993.

Λυρίτσας, Άντρος, «Η πορνεία στη λογοτεχνία», *Άνευ*, τχ.64 (Φθινόπωρο 2017).

Μακρυνιώτη, Δήμητρα (επιμ.), *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Νήσος, Αθήνα 2004.

Μαρξ, Καρλ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα 2014.

Μαυρίδης, Χαράλαμπος, *Κοινωνικός αποκλεισμός και Ιδεολογία. Η συμβολή του κυρίαρχου λόγου στην παρεμπόδιση ανάπτυξης και εφαρμογής στρατηγικών για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού* (Διδ. Διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Θεσσαλονίκη 2005.

Μερακλής, Γ. Μ., «Τύποι γυναικών στην μεταπολεμική πεζογραφία μας», *Νέα Εστία*, τχ. 1331 (Χριστούγεννα 1982).

Μικέ, Μαίρη, «Τα απύλωτα και δύσφημα στόματα του κόσμου: Λειτουργίες της “κοινής γνώμης” σε νεοελληνικά πεζογραφικά κείμενα (1870-1920)», στο *Η λογοτεχνία και οι προϋποθέσεις της. Τιμητικό αφιέρωμα στην Τζίνα Πολίτη*, επιμ. Τίνα Κροντήρη – Κατερίνα Κίτση-Μυτάκου, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999.

—————, «Η αμφισβητούμενη ιδιοκτησία του σώματος. Για την τριλογία *Χαμένα κορμιά* του Πέτρου Πικρού», *Κονδυλοφόρος*, τόμος 10, 2011.

Μόσχος, Ν. Ε., «Πέτρος Πικρός. Τριακοστή επέτειος του θανάτου του», *Νέα Εστία*, τ. ΡΚ', τχ. 1417 (15 Ιουλίου 1986).

Μπάρτζης, Δημ. Ιωάννης, *Το λογοτεχνικό έργο του Πέτρου Πικρού, 1894-1956: θέσεις, στόχοι, αναπροσανατολισμοί* (Διδ. Διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα 2002.

Μπελεγγρίνος, Σ., Ζάχαρης, Θ., Φραδέλος, Ε., «Η αυτοκτονία ως κοινωνικό και ψυχολογικό φαινόμενο», *Επιστημονικά Χρονικά* 2014: 19(4).

Μπισχινιώτη, Δέσποινα, *Σεξουαλικότητα, σχέσεις εξουσίας και σωματικές εν-γραφές σε πεζά λογοτεχνικά κείμενα της δεκαετίας του 1920* (Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2014.

Μπωβουάρ, Σιμόν, *Το δεύτερο φύλο*, Γλάρος, Αθήνα 1979.

Νάκου, Λιλίκα, [Αφιέρωμα], *Τομές*, τχ. 48, 5/1979.

Νικολοπούλου, Μαρία, «“Από τα σημαντικότερα έργα της λογοτεχνίας μας”»: Η πρόσληψη της Νάκου στο μεσοπόλεμο», στο *Λιλίκα Νάκου. Μελετήματα*, επιμ. Θεοδόσης Πυλαρινός, Βιβλιοθήκη Τράπεζας Αττικής, Αθήνα 2003.

—————, «Γυναικεία σεξουαλικότητα και γραφή στα περιοδικά λόγου και τέχνης», στο *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, Πρακτικά Δ΄ Πανευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010), επιμ. Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011.

Νόβα – Καλτσούνη, Χριστίνα, *Κοινωνικοποίηση. Η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*, Gutenberg, Αθήνα 2002.

Ντουνιά, Χριστίνα, *Πέτρος Πικρός. Τα όρια και η υπέρβαση του νατουραλισμού*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 2006.

—————, «Η δεκαετία του 1920. Από την ποίηση της παρακμής στην κοινωνική αμφισβήτηση», στο Αγγέλα Καστρινάκη, Αλέξης Πολίτης, Δημήτρης Τζιόβας (επιμ.), *Για μια ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα. Προτάσεις ανασυγκρότησης, θέματα και ρεύματα. Πρακτικά συνεδρίου στη μνήμη του Αλέξανδρου Αργυρίου. Ρέθυμνο 20-22 Μαΐου 2011*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012.

Παιονίδης, Φιλήμων, *Ψευδολογία και ηθική*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994.

Παπά, Βασιλική – Γκλόρια, *Αναπαραστάσεις της Αγωγής των Κοριτσιών την Περίοδο του Μεσοπολέμου Μέσα από Αφηγήσεις Ζωής* (Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα 2018.

Παπαϊωάννου, Μ.Μ., *Από τον Ψυχάρη στον Γληνό*, Φιλιππότης, Αθήνα 1986.

Παπανικολάου, Αναστασία, *Η άγαμη γυναίκα στο ελληνικό μυθιστόρημα το πρώτο μισό του 20ού αιώνα (1900-1950)*, (Διδ. Διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2009.

Παπαρούση, Μαρίτα, *Σε αναζήτηση της σημασίας. Αφηγηματολογικές προσεγγίσεις σε πεζογραφικά κείμενα του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005.

—————, *Το σώμα και η διαπραγμάτευση της διαφοράς στη σύγχρονη ελληνική πεζογραφία*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012.

Παπαταξιάρχης, Ε. – Παραδέλλης, Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.

Πομάτα, Τζάνα, «Η ιστορία των γυναικών: ένα ζήτημα ορίων», στο *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, επιμ. Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

Πυλαρινός, Θεοδόσης, «Η πολυεπίπεδη γλώσσα της Έλλης Αλεξίου», στο *Έλλη Αλεξίου. Μελετήματα*, επιμ. Θεοδόσης Πυλαρινός, Βιβλιοθήκη Τράπεζας Αττικής, Αθήνα 2003.

Σακαλάκη, Μαρία, *Κοινωνικές ιεραρχίες και σύστημα αξιών. Ιδεολογικές δομές στο νεοελληνικό μυθιστόρημα 1900-1980*, Κέδρος, Αθήνα 1984.

Σαχίνης, Απόστολος, *Νέοι πεζογράφοι*, Εστία, Αθήνα 1984.

—————, *Πεζογράφοι του καιρού μας*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1989.

Σκουτέρη – Διδασκάλου, Νόρα, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991.

Τζανάκη, Δήμητρα, *Ιστορία της [μη] κανονικότητας. Η Σφίγγα πρέπει ν' αυτοκτονήσει. Ο Οιδίποδας επικρατεί. Εισαγωγή στην ιστορία του εκθλητισμού, της υστερίας, του αυνανισμού, της ομοφυλοφιλίας και της πορνείας στον Μεσοπόλεμο*, Ασίνη, Αθήνα 2016.

Τζιώκου – Ευαγγέλου, Πηνελόπη, *Η θεωρία της πραγματοποίησης στο έργο του Georg Lukacs* (Διδ. Διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 1988.

Τόμσον, Κλάρα, «Η ομοφυλοφιλία στο φως της ψυχανάλυσης», μτφ. Π. Ψυχογιού, *Διαβάζω*, τχ. 246 (19 Σεπτ. 1990).

Φουκώ, Μισέλ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφ. Κ. Χατζηδήμου, Ι. Ράλλη, επιμ. Α. Σταύρου, Ράππα, Αθήνα 1989.

————, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, πρόλογος – μτφ. Λίλα Τρουλινού, Ύψιλον, Αθήνα 1991.

Φρόντ, Σίγκμουντ, *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, μτφ. Κλαίρη Τρικεριώτη, Επίκουρος, Αθήνα 1977.

Χαρτουλάρη, Μικέλα, «Μοντέρνο Φάντασμα», [Βιβλιοδρόμιο], *Τα Νέα*, 19 Νοέμβριος 2005.

Χατζιδάκη, Νατάσα, «Λιλίκα Νάκου: Γράφω τη γλώσσα της μάνας μου» (συνέντευξη), *Διαβάζω* 72, 29/6/1983.

Χατζίνης, Γιάννης, «Λούμπεν», *Νέα Εστία*, τχ.402-403, 1-15 Μαρτίου 1944.

Χρονάκη, Ζώγια, «Εργαζόμενες γυναίκες», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 2/5/1999.

Γ. Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Barth, Fredrik, «Boundaries and Connections», στο Antony P. Cohen (ed.) *Signifying Identities. Anthropological perspectives on boundaries and contested values*, Routledge, London & New York 2000.

Campbell, J.K., *Honour, Family, and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford University Press, New York and Oxford 1964.

Dollimore, Jonathan, *Death, Desire and Loss in Western Culture*, Penguin Books, London 1998.

Ellis, Havelock, *Man and Woman: A study of human secondary sexual characters*, Kessinger, LLC 2006 (πρώτη δημοσίευση 1894).

Faderman, Lillian, *Surpassing the Love of Men. Romantic Friendship and Love between Women from the Renaissance to the Present*, Junction Books, London 1981.

Gilman, L. Sander, *Difference and Pathology. Stereotypes of Sexuality, Race and Madness*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1985.

Kant, Immanuel, *Lectures on Ethics*, (trans.) Louis Infield, Harper and Row, Publishers, New York 1963.

Kishtainy, Khalid, *The prostitution in Progressive Literature*, Alison and Busby, London and New York 1982.

Komarovsky, Mirra, «Cultural Contradictions and Sex Roles» στο Joan Huber, *Changing Women in a Changing Society*, University of Chicago Press, Chicago 1973.

Kristeva, Julia, *An essay on abjection*, trans. L.S. Roudiez, Columbia University Press, New York 1982.

Newton, Esther, «The Mythic Mannish Lesbian: Radclyffe Hall and the New Woman», *Signs*, Vol. 9, No 4, *The Lesbian Issue* (Summer 1984).

Sibley, David, *Geographies of Exclusion*, Routledge, London & New York 1995.

Stoller, J. Robert, *Sex and Gender. The development of Masculinity and Femininity*, Karnac books, London 1968.

Woodward, Kathryn, «Motherhood: Identities, meanings and myths» στο K. Woodward (επιμ.), *Identity and difference*, Sage, London 1997.

Δ. Λεξικά (ελληνόγλωσσα)

Abercrombie, Nicholas – Hill, Stephen – Turner, S. Bryan, *Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Πατάκη, Αθήνα 1987.

Μπαμπινιώτης, Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ, Αθήνα 2008.

Τσαούσης, Γ. Δ., *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Gutenberg, Αθήνα 1989.